

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích

Teologická fakulta

Katedra praktické teologie

Bakalářská práce

PŮLSTOLETÍ ČESKÉ RODINY

Vedoucí práce: Mgr. Jana Šimečková

Autor práce: Hana Fukerová, DiS.

Studijní obor: SCHP

Ročník: 4.

2008

Prohlašuji, že svoji bakalářskou práci jsem vypracovala samostatně pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury.

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění, souhlasím se zveřejněním své bakalářské práce, a to v nezkrácené podobě elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách.

2. prosince 2008

Děkuji vedoucí bakalářské práce Mgr. Janě Šimečkové za cenné rady, připomínky
a metodické vedení práce.

OBSAH

ÚVOD.....	5
1 charakteristika české rodiny od poloviny minulého století do současnosti	6
1.1 Definice rodiny	6
1.2 Typy rodin	8
1.3 Rodina od poloviny 20. Století	9
2 rodinná politika	20
2.1 sociální dávky rodinám před rokem 1989.....	22
2.2 dávky po roce 1989	26
3 inspirace pro reformu rodinné politiky.....	39
ZÁVĚR	46
Seznam použitých zdrojů	47
Seznam příloh	50
Přílohy.....	51
Abstrakt	66

ÚVOD

K napsání této práce mě pobídl osobní zájem o problematiku rodin, konkrétně pak otázka, zda jsou snahy státu dostatečné pro potřebné zvyšování porodnosti a čím vším musela česká rodina projít v posledních desetiletích.

Důkazem toho, že témata nízké porodnosti a stárnutí populace jsou aktuální, jak pro laiky tak i ve „vědeckém světě“, jsou stati a články publikované v posledních letech v odborných časopisech (Sociální práce, Demografie, Sociologický časopis aj.)

Záměrem mojí práce je vytvořit stručný historický přehled vývoje české rodiny od druhé poloviny 20. století do současnosti, v souvislosti se změnami rodinné politiky státu. Jako autorka práce předpokládám spojitost mezi těmito složkami a pokusím se analyzovat, k jakým sociálním reformám bylo v souvislosti se změnami přistupováno a dále pak, jak reagují české rodiny svým chováním na politické transformace a jaké změny lze v budoucnu očekávat. Abych mohla dospět k hodnotnému závěru je nutné vyjít z minulosti, proto se v práci zaměřím na uplynulých cca 60 let. Stěžejními kapitolami práce budou témata rodinného chování a rodinné politiky a změny v sociální politice, které by bylo možné vnést do nové koncepce české sociální reformy.

V práci nelze očekávat příliš velkou názorovou konfrontaci mezi jednotlivými autory, protože např. statistické tabulky a sociální zákony nelze interpretovat se zásadními rozdíly.

1 CHARAKTERISTIKA ČESKÉ RODINY OD POLOVINY MINULÉHO STOLETÍ DO SOUČASNOSTI

Chování jednotlivých členů i celých rodin nelze definovat od přesného roku, ale jen v obdobích, která nejsou přesně určena, pohybujeme se tedy v rozmezí několika let. Polovinou minulého století je myšleno období po 2. světové válce. Za současnost je pak považováno necelé první desetiletí 21. století.

Vzhledem k vybranému období by se mohlo zdát, že definice rodiny a rozdělení rodin se zužuje jen na moderní typy rodin a jejich formy. I přesto, že definice tradiční rodiny není pro tuto práci nezbytně nutná, uvádím její stručnou charakteristiku v kapitole 1.2 společně s typy moderními, v souvislosti s tím, že Le Play (in Možný, 1999) definuje tradiční rodinu jako východoevropskou a také pro čtenářovo snadné srovnání a rychlé proniknutí do tématu.

1.1 DEFINICE RODINY

Definice rodiny jsou v různých pramenech odlišné, nicméně základní myšlenky zůstávají i po uplynulých letech alespoň podobné.

Podle Paloncyové¹ je rodina považována za dynamickou instituci, to znamená, že její forma není stálá a neustále se mění.

Podle sociologického slovníku je rodina forma dlouhodobého solidárního soužití osob spojených příbuzenstvím a zahrnujícím přinejmenším rodiče a děti.²

Veselá³ v rodinném právu definici ještě rozšiřuje a uvádí, že o rodině můžeme mluvit až tehdy, když se muži a ženy, kteří spolu žijí, narodí dítě. Z toho tedy

¹ PALONCYOVÁ, J. *Rodinné chování mladé generace*.

² JANDOUREK, J. *Sociologický slovník*, s. 260.

vyplývá, že rodinu tak sice netvoří páry homosexuální, ale mohou ji tvořit nesezdané páry a ti partneři, kteří si do vztahu přivedou své biologické děti.

Rodina v podání Všeobecné encyklopedie Diderot (1999) je charakterizována jako původní a nejdůležitější sociální skupina a instituce, která je základním článkem sociální struktury i základní sociální jednotkou. Je založena na manželství či pokrevním příbuzenství (rodičovství, sourozenectví apod.). Členové rodiny jsou spojeni společným soužitím, vzájemnou morální odpovědností a vzájemnou pomocí.⁴

Jednoduchou ale přesto velmi výstižnou definici rodiny napsala Sobotková⁵. Rodina je skupina lidí se společnou historií, současnou realitou a budoucím očekáváním vzájemně propojených transakčních vztahů.

I funkce rodiny se od té doby, kdy je lidé začali zakládat příliš nezměnily. Rodiče, resp. rodina by měla (resp. dospělé osoby) být nositeli biologické, ekonomické, výchovné a sociální funkce rodiny, které jsou důležité nejen pro biologickou stabilitu populace, ale i pro reprodukci člověka jako biologické, ale i společenské bytosti. Rodina je tak významným přínosem pro celou společnost, pro její civilizační, kulturní a mravní úroveň (srovnej Zákon o rodině, Rodičovská zodpovědnost).⁶

Za shrnující lze považovat definici podle moderní rodinné politiky, kde je za rodinu pokládán soubor společně bydlících a hospodařících manželů nebo partnerů s dítětem nebo dětmi, příp. jednoho rodičů s dítětem nebo dětmi. Protože s manželskými nebo partnerskými páry nebo jednotlivci a dětmi často žijí i jiné

³ VESELÁ, R. a kol. *Rodina a rodinné právo*, s. 11.

⁴ VESELÁ, R. a kolektiv, *Rodina a rodinné právo*, s. 12.

⁵ SOBOTKOVÁ, I. *Psychologie rodiny*, s. 22.

⁶ KREBS, V. *Sociální politika*, s. 348-349.

osoby, lze užívat v tomto smyslu přesnějšího pojmu rodinná domácnost, jejímž jádrem je úplná nebo neúplná rodina.⁷

Definicí rodiny se ve svém článku zabývá i Navrátilová⁸, kdy poukazuje na nejednoznačné vymezení rodiny nejen v Čechách ale i v celé Evropě a rozděluje chápání rodiny do dvou základních skupin. Za první se jedná o posuzování podle vzájemných vztahů (partnerský, manželský, rodičovský). Na druhé straně jde o způsob soužití, kdy rodina je chápána jako domácnost (viz Krebs, 2007).

1.2 TYPY RODIN

Tradiční rodina

Východoevropské rodiny popsal La Play⁹ jako patriarchální, kde všichni členové rodiny pracují bez nároku na odměnu ve prospěch rodiny. Nemají osobní vlastnictví. Rodinné společenství sestává ze čtyř generací s více nukleárními rodinami. Stabilita rodiny je vysoká, rodina se řídí tradicemi a poskytuje morální i materiální podporu slabším členům rodiny.

Moderní rodina

Le Play¹⁰ přišel s teorií, že k nejpolitovanějším rysům průmyslové společnosti patří to, co nazval „nestálou rodinou.“ Je to rodina složená jen z manželského páru a jeho neprovdaných dětí, neboť jakmile se děti postupně provdají, opouštějí rodinu a zakládají nové domácnosti. Vůči původní rodině

⁷ KREBS, V. *Sociální politika*, s. 348.

⁸ NAVRÁTILOVÁ, J. *Role sociálních služeb v rodinné politice*.

⁹ In KELLER, J. *Úvod do sociologie*, s. 32.

¹⁰ In MOŽNÝ, I. *Sociologie rodiny*, s 25.

(svým rodičům a sourozencům) nepocitují žádné závazky. Tento typ západoevropské rodiny nemá velkou stabilitu. Vedou k tomu především důvody jako je nedodržování tradic, morálky a autority nebo pevné zakotvení v jednom domě, ale v bytech, které mění podle aktuálního počtu členů.

1.3 RODINA OD POLOVINY 20. STOLETÍ

Jednou z největších změn ve společnosti během uplynulých let je přestrukturalizování rodin a jejich chování. Ke změnám dochází od nepaměti, k výraznějším změnám pak od poloviny 19. století.¹¹ Přesto pro změny, které je schopna současná společnost zaznamenat nemusíme zacházet nijak daleko do historie.

1.3.1 RODINA PŘED ROKEM 1989

Od padesátých let se objevují dva odborné pohledy na společnost, které střídavě neustále přetrvávají dodnes. Na jedné straně jsou to demografové, kteří uvažují o způsobech jak zbrzdit porodnost, aby nenastalo přelidnění. Proti nim se objevuje radost politiků z narůstajícího počtu vitálních lidí, protože mají obavy, aby populace nezačala stárnout (potvrzuje sborník Praha, 2002, viz příloha VI).¹² Porodnost nestoupla v chudých oblastech Evropy, kde byla už dříve vysoká, ale pouze v zemích a ve společenských vrstvách, které bývaly bohaté a válkou zchudly. Jak z předchozího konstatování vyplývá, tomuto zvýšení porodnosti neuniklo ani tehdejší Československo. Index plodnosti na jednu ženu zde dosahoval v roce 1946 3,2 dětí na ženu. Jde tedy hlavně o mladší ročníky žen a mužů v Čechách a na Moravě, kde plodnost žen mezi sedmnáctým a dvacátým

¹¹ NAVRÁTILOVÁ, J. *Role sociálních služeb v rodinné politice.*

¹² SULLEROTOVÁ, E. *Krize rodiny.*

rokem značně stoupla a kde k největšímu počtu porodů dochází u žen mezi 21 a 24 lety.¹³

Na začátku druhé poloviny 20. století se ještě stále uplatňoval tzv. patriarchální model – živitelem rodiny byl muž, jeho postavení určovalo status celé rodiny. Mimo rodinu pracovaly jen ženy s nižším sociálním statutem.¹⁴

Postupem času se ale zvyšovaly požadavky mužů na to, aby jejich partnerka měla alespoň stejně vysoké vzdělání jako oni. Kromě toho najdeme ve studiích Šanderové¹⁵, že v manželstvích uzavřených v polovině století najdeme častěji dvojice, v nichž má žena vyšší stupeň vzdělání než muž.

Pokud se vrátíme k tématu četnosti populace, najdeme ve statistikách, že v letech 1946-1964 připadá na jednu ženu více než 2,5 dítěte. V tuto chvíli vyvstává otázka, proč se rodí tolik dětí? Sullerotová¹⁶ nabízí jednu z nejvíce pravděpodobných možností a to, že lidé ztratili příliš mnoho blízkých a ze vzdoru chtěli dát vzniknout novému životu, protože mladá manželství neměla nic, ani dům, ani auto, ani naději, že nějaké získají, a nemohla vlastně plozením dětí nic ztratit. Zábavy bylo málo, cestování nedostupné, nemuseli se tedy rozhodovat, zda si pořídít zahraniční zájezd nebo mimino. Zvyšoval se i počet osob žijících samostatně, počet neúplných rodin a nesezdaných soužití. Podle Šanderové¹⁷ však tyto trendy nijak neohrožily vymizení tradiční rodiny. Ve srovnání s poválečnými léty se však počet porodů postupně snižoval.

¹³ SULLEROTOVÁ, E. *Krize rodiny*.

¹⁴ ŠANDEROVÁ, J. *Místo rodiny v teorii výzkumu sociální stratifikace*.

¹⁵ ŠANDEROVÁ, J. *Místo rodiny v teorii výzkumu sociální stratifikace*.

¹⁶ SULLEROTOVÁ, E. *Krize rodiny*.

¹⁷ ŠANDEROVÁ, J. ŠANDEROVÁ, J. *Místo rodiny v teorii výzkumu sociální stratifikace*.

V polovině 70. let minulého století došlo k velmi značnému snížení porodnosti doprovázené zvýšením rozvodovosti a počtem neúplných rodin. Dále pak došlo k nárůstu nesezdaných soužití a zvýšil se počet dětí rodičích se do neúplných rodin.¹⁸ Navrátilová vychází z postojů van de Kaa,¹⁹ dává tyto změny do souvislosti s hlubšími kulturními a hodnotovými změnami, které se vyznačují pluralizací a individualizací hodnot, životních stylů a identit. V rámci těchto změn se začínají výrazně prosazovat názory a hodnoty směřující k výraznější emancipaci a zrovnoprávnění žen.

V důsledku změn se před rodinami otevírají nové možnosti. Na druhou stranu jsou rodiny vystaveny rizikům a nejistotám, které souvisejí právě s těmito volbami. Ty však podléhají určitým rizikům, takže v konečném výsledku je svoboda rozhodnutí značně ohrožena.²⁰ Esping-Anderson²¹ píše, že revoluce v demografickém a rodinném soužití je prosazována usilováním žen o osobní nezávislost a celoživotní kariéru a manželství je méně aktem ekonomické nezbytnosti a více otázkou individuální volby. To znamená formaci nových a méně stabilních rodinných způsobů soužití. To vše odráží větší míru individuální svobody volby, ale také nejistotu a riziko. Dalšími faktory, které omezují svobodu volby při rozhodování se pro rození dětí, jsou obtíže, kterým jsou vystaveny především ženy při sladování role rodičovské a pracovní. V Československu a zejména v Čechách a na Moravě v roce 1967 poklesl průměr až na 1,7 dítěte na ženu, takže vláda byla nucena přijmout opatření ke zvýšení natality.²²

¹⁸ NAVRÁTILOVÁ, J. *Role sociálních služeb v rodinné politice.*

¹⁹ NAVRÁTILOVÁ, J. *Role sociálních služeb v rodinné politice.*

²⁰ NAVRÁTILOVÁ, J. *Role sociálních služeb v rodinné politice.*

²¹ In SIROVÁTKA, T. *Rodinné chování a rodinná politika v České republice.*

²² SULLEROTOVÁ, E. *Krize rodiny.*

Možný²³ popisuje českou společnost jako společnost, která se vyznačovala vysokou mírou modernizace. Přerušení tohoto vývoje zastavilo téměř na půl století přirozený vývoj společnosti. Rabušic²⁴ uvádí, že rodinné chování se vyznačovalo ve srovnání se zeměmi západní Evropy vysokými mírami sňatečnosti, porodnosti, potratovosti a rozvodovosti. Sňatky a porody byly většinou realizovány již na počátku reprodukčního období ženy. Socialistická vláda podporovala zapojení žen stejně jako i porodnost. Prosazování takového modelu rodinné politiky vracelo naši zemi zpět k tradičním typům rodiny. Modernizace společnosti byla zastavena, násilně byly zničeny některé prvky průmyslové společnosti a vývoj se vrátil zpět tradičním strukturám, které měly samozřejmě vliv i na rodinné chování.

Totalitní režim podporoval nejen pracovní zapojení žen, ale i porodnost a pevné rodiny. Lidské zdroje byly v extenzivně orientované ekonomice požadovány ve vysokých počtech, stejně jako byly potřebné pro „obranu socialismu“ a navíc, „nic není pro totální režim lepší prevence spontánní revolty a politické aktivity, jež je pro mladé přirozená, než učinit je odpovědné za partnera a za děti“. Ženy byly postupně masově vtaženy na trh práce. Jeho segregace podle pohlaví, pokud jde o odvětví zaměstnání, profese a platy, však byla značná a ženy zaujímaly většinou podřízené s nenáročnou pracovní pozice – takové, aby i při nich stačily zajistit časově náročné práce v domácnosti (v současné době pro nás nepostradatelné služby nefungovaly, zboží bylo špatně dostupné) a péči o své děti. Značné zatížení žen neplacenou prací v domácnosti a zaměstnáním současně vedlo ke kumulaci porodů dětí do nízkého věku žen a v kratších intervalech po sobě tak, aby děti tolik celkově nezatěžovaly ženám možnost pracovní

²³ MOŽNÝ, I. *Rodinná solidarita*.

²⁴ In NAVRÁTILOVÁ, J. *Role sociálních služeb v rodinné politice*.

participace. Placená práce žen byla ekonomickou nutností – jeden pracovní příjem v rodině nedostačoval k zajištění základních životních potřeb rodiny.²⁵

Stát si však poměrně záhy uvědomil, že se bez rodin neobejde – jakožto zdroj současné a budoucí pracovní síly se ukázaly být nenahraditelné. Proto se, svým způsobem přiklonil k tomu, že „rodina je základ společnosti“. Po svém pojal i emancipaci žen, která se stala líbivou nálepkou pro získání levných pracovních sil, zejména v profesích, o něž muži nejevili přílišný zájem. Nedostupnost, omezená nabídka, nedostatečná kvalita služeb pak měly za následek, že „emancipovaná“ pracující žena byla mnohdy štvanou vyčerpanou bytostí, marně usilující i zvládnutí všech nakumulovaných úkolů. Bez jejího platu by se ovšem naprostá většina rodin neobešla. Postavení mužů bylo oslabeno – mnoho drobných živnostníků, řemeslníků a soukromých podnikatelů přišlo o zdroj obživy i o své sociální postavení. Jejich, a nejen jejich, sebevědomí utrpělo tím, že výdělek nestačil ani na pokrytí základních potřeb rodiny.²⁶

Výměnou za lidskou svobodu nabízel stát tak zvané „sociální jistoty“ v podobě stálého zaměstnání, zdánlivě bezplatné zdravotní péče, předškolní a školní výchovy, levného školního a závodního stravování a plošných sociálních dávek – to vše na nízké, avšak ještě dostačující úrovni. Zároveň však neměl občan jinou volbu. Právo na práci se stalo pracovní povinností. Pokud jedinec nepatřil k rodinám považovaných za „rovnější mezi rovnými“, byl odkázán, nejen v oblasti zdravotní a sociální péče, na běžné, státem poskytované služby bez dalších alternativ.²⁷

²⁵ SIROVÁTKA, T. *Rodinné chování a rodinná politika v České republice*. s. 42.

²⁶ KOVAŘÍK, J. ŠMOLKA, P. *Současná rodina – Problémy, konstanty, proměny, naděje*. s. 3.

²⁷ KOVAŘÍK, J. ŠMOLKA, P. *Současná rodina – Problémy, konstanty, proměny, naděje*, s. 3-4.

Věk vstupu do manželství a urychlení reprodukce. Československo patřilo mezi země s nejnižším věkem vstupu do manželství. Pro mnohé bylo manželství a rodičovství jedinou smysluplnou „kariérou“, pro kterou se mohli svobodně rozhodnout.²⁸ (příloha I a VI)

Československá opatření přinesla výsledky: počet narozených dětí stoupl z 213 800 v roce 1968 na 292 000 v roce 1974. Není však toto zvýšení zároveň důsledkem zavedeného zpřísnění podmínek indikace potratů, tehdy nejrozšířenějšího „antikoncepčního“ prostředku?²⁹

Kombinace pronatalitních opatření a zpřísnění podmínka potratů však v Československu přinesla účinek sotva na několik málo let.³⁰

Když generace narozené v letech 1940 – 1955 dospěly do věku, kdy samy zakládaly rodiny, nebyly generacemi bez dědictví, ale „generacemi, které dědictví odmítaly“, jak píše Michel Fize. Snažily se přizpůsobit novým normám a tyto normy přijímaly, jen pokud pocházely od lidí stejného věku. Je třeba říci, že lidi jejich věku spojuje hodně věcí, takže ve chvíli, kdy vstupují do věku dospělosti, mohou prosadit ty normy v celoevropském měřítku.³¹

V první řadě je důležitý jejich počet: jsou to děti baby boomu. Představují nejsilnější vrstvu obyvatelstva ve věkových pyramidách všech, nebo skoro všech evropských zemí. Mají pocit vlastní důležitosti a vlastní moci. Byli prvními dětmi míru a hojnosti, nebyli vystaveni tvrdému každodennímu zápasu o přežití. Ohromný a záladný vliv zpopularizované psychoanalýzy a psychologie na jejich rodiče je zprostil povinnosti poslouchat a ctít starší generace. Na rozdíl od rodičů

²⁸ KOVAŘÍK, J. ŠMOLKA, P. *Současná rodina – Problémy, konstanty, proměny, naděje*, s. 10.

²⁹ SULLEROTOVÁ, E. *Krize rodiny*, s. 35-36.

³⁰ SULLEROTOVÁ, E. *Krize rodiny*, s. 36.

³¹ SULLEROTOVÁ, E. *Krize rodiny*.

netrpí pocitem viny – jsou dokonce po staletích prvními generacemi, které dospěly, aniž je trápil pocit nejrůznějších vin. Nemají dojem, že by někomu něco dlužili, ani vlasti, ani stranám, ani církvím, ba ani vlastním rodičům. Již jako mladí vstupují do sexuální revoluce, „která mravy rozvrátí víc než industrializace a automatizace“. Vstupují do ní bez dávných tabu evropských společností; zejména dívky, které mají konečně k dispozici účinnou antikoncepci, mohou teď libovolně oddalovat okamžik mateřství a rozhodnout se, jak si zařídí život, a nemusí již čekat, až se vdají, nebo se obávat, že se vdát budou „muset“.³²

1.3.2 RODINA PO ROCE 1989

Dalším obdobím, které se vyznačuje výraznou změnou v rodinném chování v České republice, jsou devadesátá léta. Česká rodina se dostala z izolace, do které byla uzavřena od konce 2. Světové války díky sovětské porobě.³³

Ačkoli před druhou světovou válkou byla česká rodina v podstatě „západoevropskou“, v období totalitního režimu se vyvinul značně „extenzivní“ populační režim. Vyznačoval se porovnáním se zeměmi západní Evropy vysokými mírami sňatečnosti, porodnosti, potratovosti, rozvodovosti a úmrtnosti. Sňatky i porody byly často realizovány už na počátku reprodukčního období žen. Prosazení tohoto modelu, jenž znamenal posun směrem zpět k tradičnímu (východoevropskému) typu rodiny, mělo ovšem dosti komplexní příčiny. Rodina postupně nabyla na významu jak pro totalitní režim, tak i pro lidi, kteří v něm žili.³⁴ (srovnání viz přílohy I a VI)

³² SULLEROTOVÁ, E. *Krize rodiny*, s. 36-37.

³³ MOŽNÝ, I. *Rodinná solidarity*.

³⁴ SIROVÁTKA, T. *Rodinné chování a rodinná politika v České republice*, s. 41-42, též Možný 2003, Navrátilová 2007.

Změny na sklonku doby moderní se samozřejmě týkají i české rodiny. Určité zpoždění oproti evropskému vývoji, dané čtyřicetiletou izolací české společnosti od západní civilizace, se dynamicky vyrovnávalo od okamžiku, kdy se v devadesátých letech Česko znovu otevřelo světu. Už od té doby ovšem měla česká rodina za sebou snad nejvýznamnější změnu, jímž instituce západoevropské rodiny prošla od zániku tradičních společností: už více než sto let je v každé generaci rodina zakládána znova.³⁵

Krátce po změně politického režimu se extenzivní populační režim v podstatě rozpadl. Možný a Rabušic³⁶ hovoří o návratu české rodiny do Evropy, respektive jde o návrat k rodině západoevropského typu.

Svobodná společnost po roce 1989 znamenala ovšem pro společnost další šok, působící tentokrát opačným směrem. Veřejný prostor se otevřel a nabídl nové možnosti, kdežto mít děti znamenalo vyšší náklady – nejenom ve stoupajících cenách, ale zejména ve ztrátě z ušlých příležitostí. Mladá generace náhle mohla cestovat, podnikat, i studium se stalo dostupnějším. Hranice se otevřely i opačným směrem: sebestředný, hédonistický životní styl bohatých západních společností jsme začali napodobovat dříve, než jsme si na něj vydělali. Česká děvčata, která se za starého režimu zajímala o mateřství, sotva dospěla (měli jsme nejnižší věk prvorodiček v Evropě a téměř úplnou sňatečnost), zjišťovala z *Cosmopolitanu*, ale i při svých potulkách po světě, že „život je jinde“. Podobně jako jejich vrstevnice v celé západní civilizaci, na mateřství přestala spěchat. Po celá devadesátá léta všechny ročníky, které dospívaly do věku, kdy dřív bylo obvyklé mít první dítě, mateřství odkládaly. Kolik z těch odložených dětí se narodí v nadcházejícím desetiletí, to je velkou otázkou.³⁷

³⁵ MOŽNÝ, I. *Rodina a společnost*, s. 252.

³⁶ In SIROVÁTKA, T. *Rodinné chování a rodinná politika v České republice*, s. 42.

³⁷ MOŽNÝ, I. *Česká společnost*, s. 23-24.

Změna se projevila ve všech jeho parametrech, nejvýznamnější byl však pokles sňatečnosti a především pokles porodnosti, když počet sňatků během devadesátých let klesl skoro o polovinu výchozího stavu a počet porodů na méně než polovinu. Česká republika se modelem rodinného chování přiblížila zemím Evropské unie, nicméně pokles porodnosti a sňatečnosti je ještě výraznější, zatímco průměrný věk prvního porodu je zatím ještě o něco nižší.³⁸ (příloha VI)

Tento hodnotový posun je ale třeba chápat jako reflexi nových životních šancí a možností všestranného naplnění životních cílů, nikoliv jako pokles hodnoty dítěte jako takového a snížené přání rodin mít děti. Přání mít děti totiž české populaci přetrvává nadále, právě díky emocionální hodnotě dítěte a životnímu naplnění s dítětem spojeným.³⁹

Ženy tak nadále tendují k pracovní aktivitě, stejně jako tomu bylo před rokem 1989 – nyní z poněkud jiných důvodů. Zatímco za totalitního režimu byl doplňkový příjem ženy nutností, dnes toto platí sice do značné míry nadále, zejména pro skupiny s nižšími příjmy, navíc se ale začínají s prosazením meritokratických principů pracovní aktivity více vyplácet, což dále posiluje substituční efekt a zvyšuje nabídku práce.⁴⁰

Shrnuto, dítě se stává při soutěži s muži o plnohodnotná pracovní místa a v konkurenčním prostředí stále významnější překážkou žádané pracovní aktivity, budování pracovní kariéry, a dokonce i překážkou možností zaměstnání a výdělků pro ženy vůbec. To vše vede v řadě případů přinejmenším dočasně k rezignaci na rodičovské role.⁴¹ (Srovnej Kocourová, 2006).

³⁸ SIROVÁTKA, T. *Rodinné chování a rodinná politika v České republice*.

³⁹ SIROVÁTKA, T. *Rodinné chování a rodinná politika v České republice*, s. 44.

⁴⁰ SIROVÁTKA, T. *Rodinné chování a rodinná politika v České republice*, s. 49.

⁴¹ SIROVÁTKA, T. *Rodinné chování a rodinná politika v České republice*, s. 51.

Volby mladých lidí za této situace jsou pak nejspíše v souladu s jejich hlavními referencemi: směřují pokud možno k (téměř) kontinuální účasti na trhu práce a k zajištění dostatečného materiálního standardu. Přitom mladé rodiny ve velké většině chtějí mít děti (i když ve srovnání s dřívější dobou odkládají založení rodiny), ale snižují počet dětí v rodině. Dítě ale znamená značnou oběť v omezených příležitostech na trhu práce pro ženy-matky. V České republice jsou objektivně malé možnosti a prostor usnadnit rodinám péči o děti například zkrácenými úvazky, protože ty jsou v důsledku nízkých mezd a ekonomických tlaků na rozpočty domácností většinou nepřijatelné. Situace je o to horší, že v České republice se zatím příliš neuplatňuje model péče o děti sdílené oběma rodiči a v podstatě přetrvává tradiční model dělby práce v rodině⁴² (Srovnej Kocourová, 2006).

Obrazně řečeno, rodina není tolik v centru životních aspirací, ale je stále v popředí životních plánů a předpokladů spokojeného života. V reálném chování nejmladších generací se to projevuje snižováním počtů dětí, zvyšováním věku snoubenců a rodičů prvorozených (tím i dalších) dětí, ale také pokračující vysokou nestabilitou rodin navzdory rozvážnějším a zodpovědnějším přístupům k jejím zakládání.⁴³

Shrneme-li, můžeme říci, že faktory, které ovlivnily podobu a vývoj rodiny v průběhu druhé poloviny 20. století byly založeny:

- *prosazení značné volnosti při uzavírání manželství směrem k preferenci lásky a sexuální přitažlivosti před ekonomickými a majetkovými důvody*

⁴² SIROVÁTKA, T. *Rodinné chování a rodinná politika v České republice*, s. 56-57.

⁴³ SIROVÁTKA, T. *Rodinné chování a rodinná politika v České republice*, s. 203.

- *značném růstu úrovně vzdělání a kvalifikace žen a jejich stoupajícím podílu na trhu práce*
- *akceleraci předcházejícího trendu uvolňování rozvodového zákonodárství a vzestupu rozvodovosti a podílu opakovaných manželství*
- *rozvoji demokracie a osobních práv, které ovlivnily liberalizaci potratů, rozšíření antikoncepce a plánování rodičovství, uplatnění práva žen při rozhodování o svém budoucím mateřství*
- *zkrácení faktického reprodukčního období u žen a koncentraci porodů do relativně krátké životní etapy*
- *prodlužování délky života, a tím i dlouhém trvání rodiny po odchodu dětí úbytku narození dětí ve vyšších pořadích a na snížení plodnosti⁴⁴*

⁴⁴ KREBS, V. *Sociální politika*, s. 350-351.

2 RODINNÁ POLITIKA

Každý stát má podle vlastních možností koncipovanou sociální politiku, jejíž nedílnou součástí je politika rodinná. Ta se o své místo ve státním systému zasloužila především díky tomu, že většina států rodinu považuje za základ společnosti, a proto si zaslouží podporu prostřednictvím právních, ekonomických a sociálních opatření. Podpora také spočívá v garantování práv na svobodu a sebeurčení členů rodin, které by vylučovalo přímé zásahy státu mířící k ovlivňování rodinného chování.⁴⁵

Odborná literatura nabízí několik alternativ definice rodinné politiky. Například podle Lamperta (1985): rodinná politika znamená soubor opatření a nástrojů, pomocí nichž nositelé této politiky sledují cíl chránit a podporovat rodinu jako instituci, která má pro společnost nepostradatelnou funkci. Prestonova definice poukazuje na to, že rodinná politika, spolu s populační, by měla poskytovat manželským párům prostředky pro vytvoření rodiny s takovým počtem dětí, jaký si dvojice přeje na základě svobodného rozhodnutí. Státní rodinná politika by měla vycházet z předpokladu, že rodiče zpravidla jednají sami v nejlepším zájmu dětí. Podle Polákové pod pojmem moderní rodinná politika rozumíme vědomé a cílevědomé působení veřejných institucí na právní, ekonomický a sociální stav rodiny, na její členy a její prostředí. Rodinná politika by měla vycházet ze základních právních norem, ve kterých je rodina předmětem zvláštní ochrany státu, rodině a jejím členům jsou zaručena práva na svobodu a sebeurčení; zvolené uspořádání tedy vylučuje přímé zásahy státu do rodin. (Krebs, Durdisová, Poláková, Žižková, 1997).⁴⁶

⁴⁵ KREBS, V. *Sociální politika*.

⁴⁶ MATĚJKOVÁ, B. PALONCYOVÁ, J. *Rodinná politika ve vybraných evropských zemích II.*, s. 7.

V zásadě je hlavním cílem rodinné politiky v moderních státech zmírňování narůstajících nákladů rodin při opatrování mladé generace realizací principu především sociální solidarity, principu sociální spravedlnosti a principu sociální garance. Používanými nástroji k dosažení těchto cílů pak jsou především přímé peněžní transakce a nepřímé poskytování veřejných statků, finanční pomoci, slev a výhod. (viz příloha II) K dalším cílům a to neméně důležitým, může patřit také posílení společenské vážnosti rodin a manželství, ochrana svobodného a všestranného rozvoje individua v rodině a chování a zlepšování životních podmínek i pro optimální rozvoj dětí. Další cíle rodinné politiky mohou sledovat slučitelnost rodinné funkce a zaměstnání, kde je prostor i pro zaměstnavatelské aktivity, které mohou být nástroji personálních politik (podrobněji se touto problematikou zabývá Plasová, B. Harmonizace práce a rodiny a role zaměstnavatelů? In *Sociální práce* 3/2008). Znamená to například flexibilitou pracovního času podporovat svět rodičů a napomáhat tak k efektivnějšímu a prospěšnějšímu sladění rodičovského poslání a pracovních aktivit občanů.⁴⁷

Ve stárnoucích společnostech nabývají rodinné dávky, které umožňují eliminaci existující i potenciální chudoby, redistribuci směrem k rodinám s dětmi, a tedy rovnoměrnější rozložení nákladů na výchovu dětí mezi členy společnosti, a také redistribuci podle pohlaví a podporu osobní nezávislosti členů rodiny, zejména žen a dětí, zvláštního významu: vlády mnohdy jejich poskytováním skrytě či otevřeně sledují propopulační cíle, byť efekty rodinných dávek se nikdy neprokázaly být samy o sobě v tomto ohledu příliš významné. Výchova dětí znamená pro rodiny zvýšené výdaje a také – alespoň po určitou dobu – omezení ekonomické aktivity a příjmu ze zaměstnání jednoho z partnerů (zpravidla ovšem ženy). V mladé rodině je přitom i druhý pracovní příjem často pod průměrnou příjmovou úrovní, a tak jsou chudobou ohroženy především mladé rodiny a jejich děti. Jde však hlavně o požadavek sociální spravedlnosti: tedy o to, aby nevznikla příliš velká sociální nerovnost rozdělením společnosti na ty, kteří nesou náklady

⁴⁷ KREBS, V. *Sociální politika*.

na výchovu dětí, a ty, kteří z jejich „investic do lidského potenciálu“ profitují. Potůček (1999) upozorňuje v této souvislosti, že výchova dětí je typický „smíšený statek“, na němž jak jednotlivci, tak společnost získávají. Ringen dokonce přímo říká: Výchova dětí je prací, kterou rodiny vykonávají pro společnost, a měla by být kompenzována. Stát reprezentuje společnost a měl by platit.⁴⁸

Navíc, i když dávky adresované rodině nemohou zdaleka pokrýt podstatné výdaje domácnosti spojené s péčí o děti a jejich výchovu, výše a podmínky nároku na dávky mají symbolický význam: jsou signálem o tom, jaký vztah má společnost, respektive instituce, které ji reprezentují k rodině.⁴⁹

Jakým způsobem je a byla tato myšlenka praktikována ve skutečnosti, napoví následující text.

2.1 SOCIÁLNÍ DÁVKY RODINÁM PŘED ROKEM 1989

Tehdejší státem uplatňovaná politika byla formulována jako pronatalitní s cílem zvýšit porodnost a vytvářet tak vysoké přírůstky obyvatelstva jednak jako protiklad k populační stagnaci kapitalistických zemí a jednak jako perspektivu budoucích pracovních sil. Vedle podpory vícedětných rodin však byla rovněž požadována vysoká zaměstnanost, a to i žen-matek s malými dětmi. Seberealizace, ekonomická nezávislost, využití kvalifikace – hesla, která měla přimět ženy k vyššímu zapojení do pracovní činnosti byla spíše jen proklamací. Objektivním důvodem nástupu většiny (vdaných) žen do zaměstnání byla špatná

⁴⁸SIROVÁTKA, T. WILDMANNOVÁ, M. BUBNOVÁ, A. *Česká rodina a sociální dávky*, s. 53.

⁴⁹SIROVÁTKA, T. WILDMANNOVÁ, M. BUBNOVÁ, A. *Česká rodina a sociální dávky*.

sociálně ekonomická situace rodin, vycházející z pomalého růstu mezd a jejich značné nivelizace (Kučera, 1994).⁵⁰

Rodinná politiky, která se formovala od počátku 50. let, byla v tehdejším Československu spojována se sociálními cíli stávajícího politického systému a prezentována na postavení ženy a jejím plném sociálním a ekonomickém zrovnoprávnění. Z toho dále vyplynuly další skutečnosti, z nichž jako nejvýznamnější je možno uvést institucionální péči o děti od nejnižšího věku, rychlý rozpad tehdy ještě obvyklého vícegeneračního soužití rodin a rozvoj přímé i nepřímé podpory rodin ze strany státu v souvislosti s vnucenou snahou o potlačení ekonomické funkce rodiny. Realizace takových představ však byla limitována ekonomickými možnostmi centrálně plánovaného systému řízení, které mimo jiné postupně vedly k podlomení výchovné a sociální funkce rodiny, jejich plnění se uměle přesouvalo na školu a na jiné instituce, aniž by je mohly reálně plnit.⁵¹

Lze říci, že tato státní rodinná politika odpovídala převážně extenzivním formám společenského rozvoje a mohla snad mít své oprávnění v bezprostředně poválečné etapě vývoje. V dalším období se však stávala v podstatě neúčinnou, nepostačovala obecnému vývoji, při kterém se postupně prosazovaly nové fenomény jako zdravotní, demografické i ekologické, které administrativním centrálním aparátem a uplatňovaným způsobem rodinné politiky ani nemohly být řešeny. Unifikovaná, neadresná a monopolně státem uplatňovaná opatření sociální politiky pro rodiny vznikala postupně a nesystémově, bez občanské účasti rodin na rozhodování při řešení sociálních situací a většinou bez možnosti volby reálných životních stylů rodin, což vše vedlo k vzájemnému odtržení zájmů rodin a státu. Opatření tehdejší rodinné politiky se reálně prováděla v rámci soustavy „společenské pomoci rodinám s dětmi“. Ta představovala soubor opatření, kde

⁵⁰ MATĚJKOVÁ, B. PALONCYOVÁ, J. *Rodinná politika ve vybraných evropských zemích II.*

⁵¹ KREBS, V. *Sociální politika*, s. 354.

většina peněžitých dávek byla pojata jako dávky nemocenského pojištění a stanovena nebo limitována absolutními částkami, takže zvláště od druhé poloviny 70. let při absenci valorizačních mechanismů docházelo při změně cenových a příjmových relací ke ztrátě reálného obsahu poskytovaných peněžních dávek. Hladina těchto dávek se vytvořila postupným zvyšováním a nevyjadřovala vztah k jiným ekonomickým veličinám. Kritériem nejvýznamnější dávky – přídávky na děti – byl počet dětí v rodině, a v tomto smyslu v nich nebyla zohledněna racionální ani skutečná úroveň životních nákladů, která je relevantní k věku jednotlivých dětí.⁵²

Do systému společenské pomoci rodinám s dětmi byla tato dávka zavedena 1. 7. 1970 jako mateřský příspěvek. Deklarovaným cílem této dávky bylo jednak podpoření rození dětí, jednak přispění ke zlepšení sociální situace rodin v období, kdy matka nemohla vzhledem k péči o malé dítě pracovat. Fakticky ale zavedení mateřského příspěvku znamenalo počátek zásadního obratu v pojetí podpory rodin (jehož pokračování však následovalo až na počátku 90. let). Lze říci, že zavedením této dávky stát mlčky rezignoval na zásadu institucionální péče o děti od nejtělejšího věku, tak jak byla uplatňována od začátku 50. let. Mateřský příspěvek se poskytoval původně pouze ekonomicky aktivním ženám, které zároveň pečovaly o další dítě ve věku do skončení povinné školní docházky. Výše mateřského příspěvku byla diferencovaná podle počtu dětí do dvou let věku. Od 1.10.1971 byl poskytován všem ženám, bez ohledu na jejich ekonomickou aktivitu, a postupně se jeho výše zvyšovala. Od 1.1.1985 se poskytoval již při péči o první dítě v rodině od jednoho roku věku dítěte.⁵³

K výraznému rozšíření okruhu žen pobírajících mateřský příspěvek došlo po 1.7.1987, kdy byla prodloužena doba poskytování této dávky při péči o druhé a další dítě o jeden rok, tzn. do tří let věku dítěte. Všechny tyto úpravy byly

⁵² KREBS, V. *Sociální politika*.

⁵³ KREBS, V. *Sociální politika*, s. 356.

uskutečňovány se záměrem rozšířit okruh žen, které mají malé děti, resp. zastavit pokles porodnosti. Je tedy zřejmé, že celková konstrukce takto pojatého mateřského příspěvku v plném rozsahu odrážela populačně orientovaný charakter soustavy společenské pomoci rodinám s dětmi.⁵⁴

Základním posláním pronatalitně zaměřené populační politiky před rokem 1990 bylo vytvářet rodinám takové podmínky, aby mohly dosáhnout chtěného počtu dětí aniž by se jejich životní podmínky výrazněji zhoršily ve srovnání s rodinami bezdětnými (Pavlík, Rychtaříková, Šubrtová, 1986). V mezinárodním srovnání patřilo Československo spolu s Maďarskem mezi státy poskytující velmi štědrú a komplexní podporu rodinám s dětmi. Systém rozsáhlé finanční podpory vycházel ze státního paternalismu a vyznačoval se poskytováním univerzálních dávek a zajištěním sociálních jistot. Kromě stimulace porodnosti bylo cílem dosáhnout plné zaměstnanosti žen, proto byl podporován model rodiny s oběma výdělečně činnými rodiči. Rodinná politika byla založena na plném sociálním a ekonomickém zrovnoprávnění žen. Ekonomická aktivita žen byla upřednostňována před domácí péčí o děti. Uplatnění této preference bylo zajištěno rozvojem institucionální péče o děti.⁵⁵

Státní politika podpory rodin s dětmi před rokem 1990 byla na počátku 90. let kritizována a to především ze třech důvodů. Za prvé byla založena na přímé intervenci státu do soukromého života a podle některých názorů činila rodinu na státu závislou. Za druhé byl v politice vůči rodinám upřednostňován či spíše nadřazen pronatalitní aspekt, tj. výhodnější podmínky měly v některých směrech rodiny s více dětmi. Za třetí byl posilován normativní charakter politiky, který

⁵⁴ KREBS, V. *Sociální politika*, s. 357.

⁵⁵ KOCOURKOVÁ, J. Od politiky populační k politice rodinné: vývoj v ČR od počátku 90. let, s. 108.

vedl k unifikovanému reprodukčnímu chování, tj. motivoval k časnému zakládání rodin a k porodů v krátkém časovém intervalu.⁵⁶

2.2 DÁVKY PO ROCE 1989

Kultivace a rozvoj lidského potenciálu předpokládá též podporu rodin, které svojí dobrou funkcí a nezištnou a vzájemnou pomocí vytvářejí takové výchovné klima, ve kterém vzniká motivace jednotlivců ke kultivaci vlastní osobnosti, a ve kterém se u mladé generace upevňují občanské ctnosti. Stát proto poskytuje specifickou podporu rodinám a jejím členům. Společnost podporuje výchovu dětí a rodinu, neboť výchova dětí není jen individuálním rozhodnutím a preferencí jednotlivců, ale je i prací ve prospěch a pro prosperitu společnosti. Společnost svůj zájem o výchovu dětí dává najevo: poskytnutím potřebných oprávnění, dávek, úlev, služeb, i jiných forem solidarity těm, kteří výchovu zajišťují. Společnost rodinu podporuje, požaduje však na druhé straně od rodičů naplnění jejich závazků vůči dětem – ale později také naplnění závazků dětí vůči rodičům.⁵⁷

Bylo zřejmé, že původní podstatu pronatalitní populační politiky je nutné se změnou politického režimu nově definovat a oprostít od předchozích přístupů.⁵⁸

Byl akcentován předpoklad naprosto svobodného rozhodování jednotlivců týkající se zakládání rodin a rozhodování o počtu dětí. Jakákoli forma podpory neměla nadále vytvářet pouto závislosti rodiny na státu, ale naopak posilovat soběstačnost a nezávislost rodiny. Vláda vycházela z dvojího požadavku: zvyšovat

⁵⁶ KOCOURKOVÁ, J. Od politiky populační k politice rodinné: vývoj v ČR od počátku 90. let, s. 108.

⁵⁷ SIROVÁTKA, T. WILDMANNOVÁ, M. BUBNOVÁ, A. *Česká rodina a sociální dávky*, s. 205.

⁵⁸ KOCOURKOVÁ, J. Od politiky populační k politice rodinné: vývoj v ČR od počátku 90. let.

odpovědnost jednotlivců a rodin za životní podmínky jejich členů a poskytovat určitou podporu pouze těm, kteří si nemohou vlastními silami zajistit alespoň minimální životní úroveň. Neboli, cílem bylo zaměřit se na tvorbu podmínek spíše než na poskytování finanční podpory a garantovat pouze minima, která byla zakotvena v kritériích sociální potřeby. Cíle sociální politiky jako omezit státní paternalismus, snížit závislost rodin na sociálních příjmech a snížit podíl sociálních výdajů na HDP. Současně s tím byla snaha zrovnoprávnit nestátní instituce při zabezpečování podpory rodinám. V souvislosti s decentralizačními tendencemi došlo ke zvýšení autonomie obcí a to v oblasti zařízení péče o předškolní děti. To se odrazilo především v případě jeslí, které se staly pro obce příliš nákladné a byly postupně rušeny.⁵⁹ (příloha VII))

2.2.1 ZMĚNY REALIZOVANÉ PŘED ZAVEDENÍM SYSTÉMU STÁTNÍ SOCIÁLNÍ PODPORY (SSP)

V předtransformačním období na počátku 90. let byla pomoc rodinám tvořena prvky přímé i nepřímé finanční pomoci, službami a pomocí naturální (viz příloha II). Dávky státní pomoci rodinám s dětmi pak doplňovaly nebo nahrazovaly příjem rodin nebo řešily takzvané specifické sociální situace.⁶⁰

Transformace dávek určených zejména ekonomicky aktivním rodinám s dětmi patří k nejvýznamnějším změnám v systému sociální politiky po roce 1989. I když nelze tuto změnu dávat do přímé souvislosti s poklesem fertility žen, nepochybně ovlivnila vývoj životní úrovně domácností s dětmi v transformačním období.⁶¹

Scénář sociální reformy ze září 1990 věnoval rodinným dávkám značnou pozornost. Deklaroval, že přídavky na děti budou určeny všem dětem

⁵⁹ KOCOURKOVÁ, J. Od politiky populační k politice rodinné: vývoj v ČR od počátku 90. let. s. 110.

⁶⁰ KREBS, V. *Sociální politika*.

⁶¹ SIROVÁTKA, T. WILDMANNOVÁ, M. BUBNOVÁ, A. *Česká rodina a sociální dávky*, s. 54.

a podmínkou jejich poskytnutí bude řádná péče o ně. Dále deklaroval zrovnoprávnění mateřské péče o děti s placeným zaměstnáním a záměr upravit rodičovský příspěvek jako rodinný příjem. Dávky sociální pomoci určené sociálně potřebným rodinám a jednotlivcům pak měly doplnit zamýšlený systém dávek. Tyto záměry v zásadě korespondovaly s doporučením Světové banky a odborníků: vzhledem k reálně vysoké cílenosti univerzálních přídavek na děti k chudým rodinám se zdálo být rozumné princip převažující univerzálnosti nepouštět, připustit nejvýše omezené testování příjmů u domácností s malým počtem dětí a dávky automaticky indexovat podle růstu životních nákladů. Doporučeno také bylo v zájmu zvýšení cílenosti této univerzální dávky zdanění přídavek na děti. Současně byla diskutována špatná cílenost daňových úlev na děti.⁶²

Systém rodinných dávek se tvořil postupně a byl značně roztržštěný pojetím jednotlivých dávek, což se projevilo ve stanovení podmínek pro jejich přiznání i v jejich legislativním řešení. Většina peněžitých dávek byla na počátku 90. let pojata jako dávky nemocenského pojištění, které byly stanoveny nebo limitovány absolutními částkami. Pokud tedy nebyly valorizovány, pak při změně cenových a příjmových relací docházelo ke ztrátě reálné úrovně poskytovaných dávek. V průběhu let 1991-1995 byla v poskytování dávek provedena řada změn, které v první řadě reagovaly na pokles reálných příjmů (mj. byla přijata valorizace dávek), a vedle toho usilovaly o účelnější alokaci dávek vzhledem k potřebnosti jejich příjemců. Pojetí některých dávek poskytovaných ve specifických situacích bylo v roce 1995 přeneseno do nového systému státní sociální podpory. Nejvýznamnější dávky byly však v novém systému nastaveny podle výše příjmů rodiny. Okruh dávek se přitom rozšířil o další dávky, které adresně řeší situaci rodin s nízkými příjmy.⁶³

⁶² SIROVÁTKA, T. WILDMANNOVÁ, M. BUBNOVÁ, A. *Česká rodina a sociální dávky*, s. 55.

⁶³SIROVÁTKA, T. WILDMANNOVÁ, M. BUBNOVÁ, A. *Česká rodina a sociální dávky*, s. 56
též KOCOURKOVÁ, RABUŠIC, 2006.

Hlavními změnami provedenými v systému rodinných dávek před zavedením systému státní sociální podpory byla nová konstrukce přídatku na dítě (jako část minimálních nákladů na osobní potřeby dítěte), a tedy i jeho odstupňování podle věku, při zachování jeho univerzality, dále zavedení příspěvku kompenzujícího inflační růst životních nákladů pro ekonomicky neaktivní osoby a konečně zavedení rodičovského příspěvku pro ženy pečující o dítě do 4 let jeho věku. V roce 1991 bylo stanoveno pravidlo valorizace životního minima a tedy i odvozených dávek jako je přídatku na dítě, který byl poskytován ze systému nemocenského pojištění a až do roku 1993 nezaznamenal způsob výplaty dávky ani jejich výše žádné změny. Dávka byla poskytována diferencovaně podle počtu dětí v rodině. Vzhledem k charakteru přídatku jako dávky nemocenského pojištění byl tento vyplácen zaměstnavatelem. V roce 1993 došlo k zásadní systémové změně, čímž takto zkonstruovaný přídatku zohledňoval věk dítěte a tím i diferenciaci v nákladech na výchovu dětí rozdílného věku. Výše přídatku na děti byla stanovena jako jedna třetina částky potřebné k zajištění výživy a ostatních osobních potřeb. Věk dítěte byl kategorizován do čtyř skupin a v této úpravě se stal výchozím krokem k realizaci nového systému SSP. Od listopadu 1993 byla výše přídatku na dítě odstupňována – podle věku.⁶⁴

Vedle toho byl poskytován příplatek k přídatku na dítě jako dávka nemocenského pojištění rodinám s dětmi dlouhodobě nemocnými a zdravotně postiženými. Výše této dávky byla diferencována v závislosti na intenzitě péče o dítě. Po vzniku státní sociální podpory byla dávka transformována do sociálního příplatku (respektive do jeho zvýšení pro zdravotně postižené dítě).⁶⁵

V souvislosti s liberalizací maloobchodních cen potravin v roce 1990 byla provedena významná změna – byl zaveden státní vyrovnávací příspěvek (SVP)

⁶⁴SIROVÁTKA, T. WILDMANNOVÁ, M. BUBNOVÁ, A. *Česká rodina a sociální dávky*, s. 56, též KREBS 2007., KOCOURKOVÁ, RABUŠIC 2006.

⁶⁵SIROVÁTKA, T. WILDMANNOVÁ, M. BUBNOVÁ, A. *Česká rodina a sociální dávky*.

určený k vyrovnání nákladů na výživu a byl původně určen pro všechny občany. V roce 1991 byl SVP zvýšen poživatelům důchodu a nezaopatřeným dětem. Důvodem zvýšení byl nárůst nákladů na tepelnou energii (v souvislosti se zvýšením cen paliv). V roce 1992 byl nárok na SVP zrušen všem ekonomicky aktivním osobám, čímž se okruh poživatelů snížil na důchodce, nezaopatřené děti a poživatele rodičovského příspěvku. Cílem tohoto opatření bylo zpřísnění podmínek adresnosti podpory jen na skupiny sociálně ohrožené. V dalším roce došlo k opětovnému omezení okruhu příjemců SVP o skupinu poživatelů důchodu, jejichž příjem z výdělečné činnosti dosahoval výše minimální mzdy. Z dávky, která byla při svém vzniku dávkou univerzální, se tak postupem času stala dávka sociální, adresně vyplácená a do nového systému SSP byla transformována jako sociální příspěvek, nárok na nějž je testován na základě příjmů a jeho výše závisí na výši příjmu domácnosti.⁶⁶

Další významnou změnou v systému rodinných dávek bylo zavedení rodičovského příspěvku již od října 1990. Ten nahradil dosavadní mateřský příspěvek coby nároková dávka poskytovaná nově do 3 let věku dítěte. Její výše se měnila v návaznosti na výši životního minima. Zavedení rodičovského příspěvku sledovalo několik cílů současně: zkvalitnění individuální péče o děti nejnižšího věku z jeslí a školek do rodin, zlepšení jejich zdravotního stavu, zlepšení sociální situace rodin s malými dětmi, a konečně i záměr odlehčit pracovnímu trhu a šetřit výdaje státu na předškolní zařízení.⁶⁷

Systém rodinných dávek zahrnoval i nadále řadu dalších dávek: podpora při narození dítěte (porodné) obdržela žena, která byla účastna nemocenského nebo důchodového pojištění nebo byla rodinnou příslušnicí účastníka pojištění a porodila dítě. Jednalo se o jednorázovou dávku. Po 1. říjnu 1995 byla dávka

⁶⁶ SIROVÁTKA, T. WILDMANNOVÁ, M. BUBNOVÁ, A. *Česká rodina a sociální dávky*.

⁶⁷ SIROVÁTKA, T. WILDMANNOVÁ, M. BUBNOVÁ, A. *Česká rodina a sociální dávky*, též KREBS, 2007.

transformována na tzv. porodné v rámci státní sociální podpory. Další dávkou, která po 1. říjnu 1995 zanikla (pro její propopulační akcent), byl příspěvek při narození tří a více dětí současně. Důvodem poskytování této dávky byly zvýšené výdaje na pořízení vybavení a zabezpečení potřeb dětí. Zaopatřovací příspěvek byl státní dávkou určenou osobám žijícím v rodině vojáka vykonávající vojenskou službu (základná, náhradní, civilní), k nimž má voják vyživovací povinnost.⁶⁸

Shrnutí:

Kepková (1997)⁶⁹ uvedla, že na počátku 90. let sociální politika měla plnit dva cíle, které se bezprostředně dotýkaly situace rodin s dětmi: (1) kompenzovat nepříznivé sociální důsledky reformních kroků a (2) připravovat kompenzační změny. Současné zabezpečení rolí bylo značně obtížné. Bylo riskantní zvyšovat některé dávky, protože nebylo jisté, zda budou v budoucím systému zachovány či zrušeny. Proto byla opatření v oblasti podpory rodin střídavá. Nejvíce se tento přístup odrazil v případě rodinných přídatků, které nebyly záměrně valorizovány. Jejich relativní výše poklesla do roku 1995 zhruba na polovinu hodnoty roku 1990. Zvyšován byl pouze rodičovský příspěvek a podpora při narození dítěte. Zatímco relativní výše při narození dítěte se v první polovině 90. let udržela na úrovni 60 % průměrné hrubé měsíční mzdy, relativní výše rodičovského příspěvku postupně klesla z 27 % v roce 1990 na 20 % v roce 1996. K zásadním změnám došlo také v rámci bytové politiky, která dříve zvýhodňovala rodiny s dětmi (slevy na nájemném ve státních bytech podle počtu dětí). Důraz byl položen na maximální odpovědnost občana v oblasti bydlení.

⁶⁸ SIROVÁTKA, T. WILDMANNOVÁ, M. BUBNOVÁ, A. *Česká rodina a sociální dávky.*

⁶⁹ in KOCOURKOVÁ, J. *Od politiky populační k politice rodinné: vývoj v ČR od počátku 90. let,* s. 110-111.

2.2.2 ZMĚNY REALIZOVANÉ PO ZAVEDENÍ SYSTÉMU STÁTNÍ SOCIÁLNÍ PODPORY (SSP)

S účinností od 1. října 1995 vstoupila v platnost ustanovení zákona č. 117/1995 Sb. O státní sociální podpoře. Ten upravil nároky na rodinné dávky rozlišením dvou typů dávek: u hlavních dávek nárok a jejich výši odvodil od výše příjmu rodiny (učinil z nich tedy příjmově testované dávky a takto převzaly tyto částečně i funkci dávek sociální pomoci). Ostatní dávky (méně významné) ponechal nový systém v platnosti jako univerzální dávky, navázal však jejich výši na životní minimum. Adresnými testovanými dávkami jsou právě nejvýznamnější rodinné dávky: přídavek na dítě je poskytován v závislosti na příjmu rodičů a na věku dítěte. Nezaopatřené dítě má nárok na příspěvek ve zvýšené, základní nebo snížené výměře podle rozhodného příjmu za předchozí kalendářní rok, vzhledem k ŽM rodiny.⁷⁰

Sociální příplatek vznikl transformací státního vyrovnávacího příspěvku a stal se „druhým přídatkem na dítě“ přesněji jeho dalším navýšením závislým na příjmu rodiny. Tato dávka u rodin s nízkými příjmy převyšuje výši přídatku na dítě a stala se základním prvkem nového systému. Jeho funkcí je dílem kompenzovat sníženou reálnou výši přídatku na dítě u rodin s nízkými příjmy, dílem kompenzovat zvýšené potřeby dětí v neúplných rodinách a zejména dětí zdravotně postižených (dávka je jim zvýšena). Nárok je vázán na péči alespoň o jedno nezaopatřené dítě a na stanovenou hranici příjmu v rodině – je limitován příjmem za předchozí čtvrtletí. Z dávek státní sociální podpory se za příjem považují i přídavek na dítě, rodičovský příspěvek a zaopatřovací příspěvek, jestliže byly v rozhodném období vyplaceny.⁷¹

⁷⁰SIROVÁTKA, T. WILDMANNOVÁ, M. BUBNOVÁ, A. *Česká rodina a sociální dávky*, s. 59.

⁷¹ SIROVÁTKA, T. WILDMANNOVÁ, M. BUBNOVÁ, A. *Česká rodina a sociální dávky*, s. 59.

Systém doplnily další příjmově testované dávky. Příspěvek na bydlení je nárokem vlastníka bytu (domu) nebo nájemce, který je v bytě hlášen k trvalému pobytu, jestliže příjem v rodině nepřevýšil v rozhodném období stanovenou hranici. Příspěvek na dopravu je dávka částečně závislá na příjmu rodiny a princip výpočtu je podobný jako u sociálního příplatku. Tato dávka náleží dětem, které navštěvují základní školu mimo místo trvalého bydliště, bez ohledu na příjem v rodině. V ostatních případech, kdy dítě dojíždí na střední nebo vysokou školu, je příspěvek poskytován, jen jestliže rozhodný příjem nepřevýšil stanovený násobek ŽM rodiny. V tomto případě se příjem zjišťuje za předcházející kalendářní rok.⁷²

Od července roku 1997 nabyly účinnosti dva zákony, které reagují na uvolnění cen energií a nájemného a stojí samostatně mimo systém státní sociální podpory. Jedná se o zákon č. 75/1997 Sb., O sociálním příspěvku k vyrovnání zvýšení cen tepelné energie (příspěvek na teplo), a zákon č. 132/1997 Sb., O sociálním příspěvku k vyrovnání zvýšení nájemného (příspěvek na nájemné). Nárok a způsob konstrukce těchto dávek je podobný jako u sociálního příplatku, dávky jsou ovšem nižší. Smyslem obou dávek je zmírnit pro rodiny s nízkými příjmy dopad růstu cen v oblasti bydlení. Oba zákony mají časově omezenou dobu, na kterou se příspěvek poskytuje (do roku 2000) a úroveň příspěvku se postupně snižuje. Obě dávky se poskytují vedle příspěvku na bydlení. Dávky mají reagovat na rozdílné náklady rodin na bydlení, a proto jsou nastaveny různé koeficienty růstu nájemného pro Prahu, pro velká města a pro ostatní lokality. Paradoxní na jejich konstrukci je s ohledem na jejich poslání skutečnost, že se obě dávky započítávají do příjmů rodiny rozhodných pro stanovení nároku na dávky sociální péče (pomoci). To znamená, že nejchudší domácnosti, které hradí zvýšené náklady na bydlení, jsou znevýhodněny oproti stavu před zvýšením cen energií a nájemného, protože jejich celkové příjmy i nyní zůstávají nejvýše na úrovni životního minima, ale náklady na bydlení se jim zvyšují (je to ostatně patrné i ze statistik reálných výdajů těchto domácností). Zmíněné dvě nově zavedené

⁷² SIROVÁTKA, T. WILDMANNOVÁ, M. BUBNOVÁ, A. *Česká rodina a sociální dávky*, s. 59.

dávky byly využívány jen malým okruhem domácností: v roce 1999 představují podle přehledů Ministerstva práce a sociálních věcí ČR každá asi dvě až tři procenta z celkového počtu dávek státní sociální podpory.⁷³

Systém sociálních dávek je doplněn univerzálně poskytovanými dávkami, které existovaly už před rokem 1995. Rodičovský příspěvek (násobek částky ŽM na osobní potřeby rodiče), porodné (podle počtu dětí násobek ŽM na osobní potřeby narozených dětí), zaopatřovací příspěvek.⁷⁴

Shrnutí:

Prudký propad úrovně plodnosti v letech 1994 – 1996 a pokles počtu živě narozených dětí až na 90 tisíc v roce 1996 začal být dáván mimo jiné i do souvislosti s obtížnější ekonomickou situací mladých rodin, která byla způsobena jak snížením reálných příjmů, tak podstatným zvýšením životních nákladů. Původní snaha snížit míru závislosti rodin na sociálních příjmech a vytvořit stav, kdy rodiny budou moci uspokojovat své potřeby v co možno největší míře z pracovních příjmů, se ukázala být problematická, neboť nebyla doprovázena adekvátním růstem reálných mezd. Zároveň se intenzivněji projevil problém cílenosti státní podpory pouze na nízkopříjmové rodiny. Míra přerozdělení ve prospěch příjmově nejslabších se ukázala být na hranici únosnosti a začínala působit demotivačně z hlediska ekonomické aktivity. Výsledkem bylo, že nejvíce nepříznivé dopady na životní úroveň pociťovaly středně příjmové rodiny s dětmi. Zatímco v první polovině 90. let se nebralo příliš zřetel, že transformační opatření mohou mít dlouhodobé nepříznivé dopady na většinu rodin s dětmi, nejen nízkopříjmových, v druhé polovině 90. let již bylo zřejmé, že úkolem vlády mělo být zmírňovat narůstající protirodinné tlaky a eliminovat

⁷³ SIROVÁTKA, T. WILDMANNOVÁ, M. BUBNOVÁ, A. *Česká rodina a sociální dávky.*

⁷⁴ SIROVÁTKA, T. WILDMANNOVÁ, M. BUBNOVÁ, A. *Česká rodina a sociální dávky.*

hrozící rizika. Ke změně přístupu státu k situaci rodin s dětmi přispěla změna politických sil v roce 1998, která přinesla oslabení liberalistických principů.⁷⁵

Zatímco konec 90. let byl ve znamení úvah o vytvoření koncepce rodinné politiky, po roce 2000 se začalo více diskutovat o přímé podpoře porodnosti. Očekávaná koncepce v podobě alespoň mírného nárůstu úhrnné plodnosti se nedostavila a problém extrémně nízké plodnosti začal být vnímán jako velmi naléhavý. V pronatalitních opatřeních v roce 2001 (opatření přijata v rámci novely zákona č. 117/1995 O státní sociální podpoře) nebyl schválen návrh na zavedení plošných přídatků, bylo však schváleno zvýšení porodného o 25 % (na 8450 Kč). Schváleno bylo také rozšíření podmínek pro výdělečnou činnost rodiče pečujícího o malé dítě bez ztráty nároku na výplatu rodičovského příspěvku (zvýšení limitu, prodloužení doby umístění dítěte ve školce).⁷⁶

S nástupem nové koaliční vlády vedené sociální demokracií v roce 2002 se dostalo otázkám rodinné politiky systematictější pozornosti. Obnovila se příprava koncepce rodinné politiky, avšak s větším důrazem na její pronatalitní aspekt. V programovém prohlášení byla rodinné politice věnována samostatná kapitola. Bylo zmíněno, že dosavadní „pasivní“ rodinnou politiku představovanou v zásadě poskytováním dávek státní sociální podpory bude potřeba rozšířit o řadu aktivních opatření, zaměřených zejména na podporu úplných rodin. Jedním z následně zavedeného nástroje bylo v roce 2005 společné zdanění manželů jako projev konzervativní orientace směřující k podpoře tradiční rodiny. Nicméně ostatní plánovaná a posléze zavedená opatření byla založena na sociálně demokratických principech. Vyjádřením důrazu na podporu rodin prostřednictvím finančních dávek byla snaha vrátit se k univerzálně vypláceným přídatkům a finančně lépe ocenit péči o malé dítě v době rodičovské dovolené. Zatímco rodičovský

⁷⁵ KOCOURKOVÁ, J. Od politiky populační k politice rodinné: vývoj v ČR od počátku 90. let, s. 117.

⁷⁶ KOCOURKOVÁ, J. Od politiky populační k politice rodinné: vývoj v ČR od počátku 90. let.

příspěvek byl posléze zvýšen, od návrhu plošných přídavek se upustilo. Vyjádřením podpory slučitelnosti rodiny a zaměstnání byl návrh rozšířit možnost částečně výdělečné činnosti při pobírání rodičovského příspěvku. Vláda v průběhu svého volebního období značnou část svých plánů zrealizovala či dokonce rozšířila.⁷⁷

Od konce 20. století dochází poměrně často ke změnám sociálního systému, který zahrnuje i dávky rodinné politiky v rámci státní sociální podpory. Přijetím zákona č. 261/2007 o stabilizaci veřejných rozpočtů, dochází od 1. ledna 2008 ke změnám dávek poskytovaných podle zákona č. 117/1995 Sb., O státní sociální podpoře, ve znění pozdějších předpisů. Jedná se o přídavek na dítě, sociální příplatek, příspěvek na bydlení, rodičovský příspěvek, dávky pěstounské péče, příspěvek na školní pomůcky, porodné, pohřebné.⁷⁸

Nárok na příspěvek na dítě má nezaopatřené dítě do 26 let, které žije v rodině s rozhodným příjmem nižším než je 2,4násobek životního minima rodiny. Pro výpočet dávky se posuzuje příjem za předchozí kalendářní rok; do příjmu se nezapočítává výživné, které v rozhodném období platila osoba dítěti, se kterým je pro účely této dávky společně posuzovanou. Přídavek je vyplácen ve třech výších podle věku dítěte. Na sociální příplatek má nárok rodič, který se stará alespoň o jedno nezaopatřené dítě, pokud rozhodný příjem v rodině nepřevyšuje 2,0 násobek životního minima rodiny. Pro výpočet dávky se posuzuje příjem za předchozí kalendářní čtvrtletí, do příjmu se nezapočítává výživné, které v rozhodném období platila osoba dítěti, se kterým je pro účely této dávky společně posuzovanou. Sociální příplatek se zvyšuje v případech, když je dítě dlouhodobě nemocné, zohledněny jsou také zdravotní postižení nebo osamělost rodiče. Vyšší sociální příplatek se poskytuje i rodinám, kde se narodilo více dětí

⁷⁷ KOCOURKOVÁ, J. Od politiky populační k politice rodinné: vývoj v ČR od počátku 90. let, s. 120-121.

⁷⁸ MPSV, *Rodina*.

současně, a to v době do tří let jejich věku, nebo rodinám, kde dítě studuje na střední škole v denní formě studia nebo na vysoké škole v prezenční formě studia.⁷⁹

Velké změny byly přijaty v systému vyplácení rodičovského příspěvku. Jde o možnost rodičů vybrat si délku rodičovské dovolené a podle doby využívání je odvozena i výše příspěvku. Dalo by se říci, že tímto krokem, kdy je možnost kratší placené rodičovské dovolené, se přiblížila ČR dalším zemím EU. Přesto je skloubení pracovní aktivity a péče o dítě ještě stále velmi pozadu (viz Maříková, Palonciová, 2004). Nárok má rodič, který po celý kalendářní měsíc osobně, celodenně a řádně pečuje o dítě, které je nejmladší v rodině a které zakládá nárok na rodičovský příspěvek. Rodičovský příspěvek je stanoven ve třech výměrách daných v pevných měsíčních částkách - zvýšené (11 400 Kč), základní (7 600 Kč) a snížené (3 800 Kč). Rodič si může zvolit čerpání rodičovského příspěvku po dobu dvou, tří nebo čtyř let. Volbou doby čerpání si rodič zároveň volí i k ní příslušnou výši příspěvku. O vybranou dobu a výši čerpání rodičovského příspěvku musí rodič písemně požádat příslušný úřad státní sociální podpory na předepsaném formuláři. Rodičovský příspěvek náleží, pokud dítě mladší 3 let navštěvuje jesle nebo obdobné zařízení pro předškolní děti nejvýše 5 kalendářních dnů v měsíci, dítě starší 3 let navštěvuje mateřskou školu nebo jiné obdobné zařízení pro předškolní děti v rozsahu nepřevyšujícím 4 hodiny denně nebo nejvýše 5 kalendářních dnů, dítě navštěvuje léčebně rehabilitační zařízení nebo jesle, mateřskou školu nebo obdobné zařízení pro zdravotně postižené předškolní děti v rozsahu nepřevyšujícím 4 hodiny denně. Příjem rodiče není testován, rodič může být výdělečně činný, aniž ztratí právo na pobírání rodičovského příspěvku. Po dobu své výdělečné činnosti musí však rodič zajistit péči o dítě jinou zletilou osobou.⁸⁰

⁷⁹ MPSV, *Rodina*.

⁸⁰ MPSV, *Rodina*.

Nárok na jednorázovou dávku porodné má žena, která porodila dítě. Jestliže žena, která porodila dítě, zemřela a nebylo jí porodné vyplaceno, má na dávku nárok otec. Na porodné má rovněž nárok osoba, která převzala dítě do jednoho roku do trvalé péče nahrazující péči rodičů. Výše porodného činí 13 000 Kč na každé narozené dítě. Příspěvek na školní pomůcky je zrušen⁸¹ (aktivity podpory rodin, slučitelnost profesních a rodinných rolí viz příloha IV)

⁸¹ MPSV, *Rodina*.

3 INSPIRACE PRO REFORMU RODINNÉ POLITIKY

Vzhledem k tomu, že z hlediska typologie není možné českou rodinou politiku jednoznačně zařadit do jednoho ze tří základních modelů a je výsledkem prolínání se prvků všech typů, může také ze všech modelů čerpat. (příloha III) Přetrvávající důraz na dávky nízkopříjmovým rodinám je projevem pozůstatku liberální orientace sociální politiky v 90. letech.⁸²

Konzervativním prvkem v obsahu rodinné politiky je snaha umožnit rodičům být co nejdéle s dítětem doma a nízká podpora zařízením péče o děti do 3 let. ČR patří ke státům s nejdělsí placenou rodičovskou dovolenou. (příloha V) Tuto možnost využívají převážně ženy. V roce 2005 bylo na rodičovské dovolené pouze 1,4 % mužů. Novým prvkem je společné zdanění manželů, které je nejvýhodnější pro rodiny, kde jeden z rodičů se stará o dítě. V posledním období je v souladu se sociálnědemokratickým přístupem větší pozornost věnovaná možnostem, jak lépe sloučit práci s rodinou a jak se vrátit do zaměstnání dříve než po skončení rodičovské dovolené. Přijatá opatření se týkala především rozšíření využití rodičovské dovolené: zrušení omezení výdělku při pobírání rodičovského příspěvku a povolení čtyřhodinového pobytu dítěte denně ve školce bez ztráty nároku na rodičovský příspěvek.⁸³

Další vývoj rodinné politiky v ČR bude záviset na řadě okolností: na ekonomických možnostech a stavu veřejných financí, na dohodách politických stran a mezinárodních úmluvách na jedné straně, na vývoji reprodukčního chování, postojích a očekávání populace, na míře přetrvávání národních zvyklostí a tradic na straně druhé. Sílicí role státu v sociální politice je často spojována se

⁸² KOCOURKOVÁ, J. *Od politiky populační k politice rodinné: vývoj v ČR od počátku 90. let.*

⁸³ KOCOURKOVÁ, J. *Od politiky populační k politice rodinné: vývoj v ČR od počátku 90. let.*

vznikem tzv. moderní sociální politiky (Krebs a kol, 2005), kde jedním z klíčových cílů je vyrovnání životních šancí mužů a žen. Obdobně je ve vyspělých státech postupně konstituována moderní rodinná politika. Důležitost zahrnutí konceptu životních šancí do obsahu rodinné politiky v ČR zdůrazňuje Sirovátka (2005, konference Národní centrum). Rodinná politika by měla sehrávat významnou roli ve vztahu k formování životních šancí a prostoru voleb pro členy rodiny. V této souvislosti je zdůrazňován požadavek variability adaptability typů opatření.⁸⁴

System daňových úlev podporuje ekonomickou aktivitu rodičů více než systém státní sociální podpory, daňové odpočty za závislé děti více zohledňují výši příjmů u všech vrstev obyvatelstva a jsou tak ve větší míře dávkou rodinně přizpůsobenou na míru, i když jsou tzv. dávkou skrytou. Do budoucna se rozsáhlejší podpora sladování pracovních a rodinných aspirací (současné možnosti viz příloha IV) v rámci využití daňového systému pravděpodobně neobejde bez zdanění sociálních dávek odvozených od sociálního pojištění. Při zrušení jednorázových dávek státní sociální podpory by bylo na místě zavedení jednorázových odpočtů ze základu daně v důsledku vzniku určitých událostí, které pro rodinu znamenají zvýšení nákladů (rozšíření položky odpočtu za dítě). Za tyto rodinné události by se mohl považovat porod, nástup dítěte do školy, poplatky za předškolní péči apod. Za zvážení rovněž stojí zrušení nezdánitelné části základu daně související se zdravotním postižením poplatníka (Dlouhý, 1997).⁸⁵

Při současném postavení žen a matek na trhu práce se nabízí otázka, zda není rodičovská dovolená, tj. doba, po kterou je zaměstnavatel povinen uvolnit rodiče ze zaměstnání a kdy tak ztrácí často kvalifikovaného zaměstnance, příliš dlouhá.

⁸⁴ KOCOURKOVÁ, J. *Od politiky populační k politice rodinné: vývoj v ČR od počátku 90. let*, s. 126.

⁸⁵ MATĚJKOVÁ, B. PALONCYOVÁ, J. *Rodinná politika ve vybraných evropských zemích II*, s. 38.

V evropském kontextu patří rodičovská dovolená v České republice spíše k těm delším. Většina států však pojímá instituci rodičovské dovolené flexibilněji. V některých státech, např. ve Švédsku, je část rodičovské dovolené vyhrazena výhradně otci (60 dnů), nemůže na ni tedy nastoupit matka. Dále existuje možnost vyčerpat určitou délku dovolené až do pozdějšího věku dítěte (Švédsko, Itálie, Slovinsko např. 8 let, Dánsko 9 let). V zemích, kde je dobře rozvinutá institucionální péče o malé děti, to umožňuje např. vybrat část rodičovské dovolené při nástupu dítěte do školy. Rovněž zátěž zaměstnavatele je tak rozdělena do více etap. V řadě států rovněž existuje tzv. systém přerušování kariéry. Během doby, kdy je rodič doma s dítětem, je tento zaměstnanec dočasně nahrazen např. nezaměstnaným nebo jinou osobou (studentem apod.). Tento systém je např. v Itálii, Španělsku, Belgii. Některé státy v těchto případech usnadňují zaměstnavatelům situaci tím, že platí část (Itálie) nebo celé (Španělsko) sociální pojištění tomuto náhradníkovi. Ve Španělsku je navíc zaměstnavatel osvobozen od pojištění po dobu 12 měsíců, pokud přijme ženu před uplynutím 24 měsíců od narození dítěte, která byla po dobu 12 měsíců nezaměstnaná. V této souvislosti existují tři základní modely provázanosti v poskytování rodičovského příspěvku a možnosti zaměstnání:⁸⁶

Zprvė délka rodičovské dovolené a doba pobírání příspěvku se nezkracuje, snižuje se však výše příspěvku proporcionálně k velikosti pracovního úvazku. Limit příjmu zde není většinou uplatňován, za kritérium je stanoven počet odpracovaných hodin. Tento model existuje např. v Belgii, Dánsku či Francii. Druhý model je založený na principu proporcionálního prodlužování rodičovské dovolené při současné práci na zkrácený úvazek. Tato metoda je uplatňována např. v Norsku či Slovinsku. Pokud rodič v Norsku pracuje na částečný úvazek, délka rodičovské dovolené (42 nebo 52 týdnů) se prodlužuje, maximálně však na 2 roky, a výše příspěvku se proporcionálně snižuje. Ve Slovinsku je standardní délka rodičovské dovolené stanovena na 260 dní. Pokud však rodič pracuje

⁸⁶ MATĚJKOVÁ, B. PALONCYOVÁ, J. *Rodinná politika ve vybraných evropských zemích II.*

na poloviční úvazek, je prodloužena na 520 dní při pobírání jedné poloviny příspěvku. Obecně je možné říci, že možnost být aktivní v pracovní sféře a zároveň pečovat o malé dítě je především významná pro vzdělanější vrstvy populace, neboť je tak sníženo riziko ztráty kvalifikace, a toto opatření možná přispívá i k vyššímu počtu mužů, kteří participují na péči o dítě. Třetí model rodičovské dovolené je odvozen od možnosti zvolit si kratší délku rodičovské dovolené při pobírání vyššího příspěvku. Tento model existuje např. v Německu nebo Norsku. V Německu je tak rodičovský příspěvek vyplácen po dobu 24 měsíců ve výši 307 € měsíčně nebo 12 měsíců při výši 460 €. V Norsku je rodičovský příspěvek vyplácen po dobu 52 týdnů ve výši odpovídající 80 % předchozí průměrné mzdy rodiče nebo po dobu 42 týdnů ve výši 100 % mzdy.

V souvislosti s rodičovskou dovolenou se ještě nabízí otázka zvýhodnění určitých typů rodiny. Ve Slovinsku například jsou zvýhodněny rodiny s více než dvěma dětmi (u třetího a dalšího dítěte je standardní rodičovská dovolená - 260 dní - prodloužena vždy o 30 dní, u vícečetného porodu o 90 dní). V Norsku má např. samoživitel nárok na další 1 rok neplacené dovolené. Otázkou pak může být i to, zda finančně nezvýhodnit muže na otcovské či rodičovské dovolené. Toto opatření by sice bylo na jedné straně diskriminační vůči ženám, na druhé straně by přispělo k ocenění role muže v rodině i role ženy mimo rodinnou sféru a zvýšilo by tak prestiž nových otců.⁸⁷

Náměty na změnu systému poskytování péče o nejmenší děti lze čerpat ve smíšeném modelu financování v Nizozemsku. Část nákladů na chod jeslí hradí kromě rodičů také zaměstnavatelé. Zřizovatelem zařízení (jeslí) je obec, na financování se v určitém poměru podílejí podniky se sídlem v obci, rodiče a obec. Českým rodičům by náležela úhrada nákladů na chod zařízení (jeslí)

⁸⁷ MATĚJKOVÁ, B. PALONCYOVÁ, J. *Rodinná politika ve vybraných evropských zemích II*, s. 41.

z jedné poloviny, druhou polovinou by se na krytí podíleli podnikatelé ve prospěch svých zaměstnanců a obec. V důsledku snižování počtu dětí v České republice by obce mohly podporovat vytvoření tříd pro děti ve věku od 1 a. 3 let v rámci mateřských škol. Důležitou formou podpory sladování životních aspirací je podpora nezaměstnaných rodičů. Systém by měl rozlišovat nezaměstnané rodiče, kteří nastoupili na rekvalifikační školení formou odpuštění poplatku školného a rodiče dlouhodobě nezaměstnané bez úsilí o změnu stavu. Je velmi důležité, aby informace o jednotlivých předškolních zařízeních byly veřejně dostupné a nabízely přehled o poskytovaných službách, výši školného, okruh osob od školného osvobozených či částečně osvobozených apod. dle kritérií jednotlivých obcí či jiných zřizovatelů, jak církevních, tak soukromých. Tyto informace by měly být rovněž dostupné v informačních brožurách a na webových stránkách Ministerstva školství, ale i na stránkách Ministerstva práce a sociálních věcí, do jehož kompetencí sladování rodičovských a pracovních aspirací spadá především. Princip uplatňovaný v Dánsku a Finsku umožňuje rodiči pečovat o dítě doma, přičemž získává nárok na finanční dotaci od státu ve stejné výši, jaká se poskytuje na dítě v zařízení předškolní péče. V České republice to v roce 1998 bylo 2 008 Kč měsíčně, což odpovídalo téměř výši rodičovského příspěvku. Se zvyšováním počtu sourozenců v zařízení by se dotace mohla zvyšovat, tudíž by se mohla zvyšovat i podpora rodiče pečujícího doma o více než jedno dítě. Tento nástroj podpory by mohl motivačně působit na rozhodování rodin, aby narození druhého dítěte v pořadí neodkládaly a časové rozmezí mezi narozením dětí se neprodlužovalo. Rodič (matka) by tak urychlil(a) návrat na trh práce. Alternativou k podpoře rodičů s více dětmi v domácí péči je i finanční zvýhodnění školného v zařízení, které navštěvuje více sourozenců. Novou službou pro rodiny s dětmi v Maďarsku bylo zavedení tzv. rodinné péče. V rámci tohoto programu odpovědný akreditovaný vychovatel pečuje maximálně o 5 dětí mladších 14 let. Z důvodu nedostatku financí a zájmu ze strany rodin, které musí hradit veškeré náklady s touto službou spojené, se program rozvíjí pomalu. Podobně hlídání dětí v jejich domácím prostředí je zatím velmi málo rozšířené. Zajišťují je převážně zaměstnanci jeslí a školek, kteří na přání rodiče zajišťují péči např. během nemoci

dítěte. Dalším příkladem může být Francie. Kromě klasických jeslí a mateřských škol ve Francii existují akreditované pečovatelky, jejichž služeb mohou rodiče využít (v domácnosti dítěte nebo v domácnosti pečovatelky). Náklady spojené s touto službou jsou částečně hrazeny státem formou státních dávek a snížením daní.⁸⁸

Z hlediska možností sladění rodičovských aspirací a profesních ambicí (nebo i jen zajištění základních potřeb rodiny) se zdá, že je stávající český model v porovnání s jinými evropskými zeměmi spíše zastaralý a nereaguje na potřeby lidí žijících v současné společnosti. Přesto, že jsou svojí délkou mateřská a rodičovská dovolená v evropském kontextu spíše ojedinělé, je celý systém příliš uniformní a statický. Diferenciace životních stylů a strategií v posledních letech není v současném modelu české rodinné politiky příliš obsažena. V budoucnu by měla být rodinná politika ve smyslu mateřské a rodičovské dovolené více flexibilní. Ve většině evropských zemí je možné podle našeho názoru lépe kombinovat péči o dítě předškolního věku se zaměstnáním, rodičům jsou dány různé varianty uspořádání pracovního a rodinného života.⁸⁹

Finanční pomoc státu rodinám má dvě základní podoby: vyplácení dávek a daňové úlevy. Obecně je možné říci, že rodinné dávky zohledňují v mnoha evropských zemích pracovní aktivitu rodiče před i po narození dítěte. Ojedinělým a inspirujícím řešením financování systému rodinných dávek je zavedení tzv. rodinného či rodičovského pojištění jako součásti sociálního pojištění. Nárok na dávky sociálního zabezpečení je podmíněn pracovní aktivitou a placením odvodů pojistného, výše dávek z pojištění je pak odvozena z výše předchozího pracovního příjmu. Do systému pojištění by mohlo být zahrnuto více rodinných dávek patřících v současné době do systému státní sociální podpory. Podle

⁸⁸ MATĚJKOVÁ, B. PALONCYOVÁ, J. *Rodinná politika ve vybraných evropských zemích II*, s. 43-44.

⁸⁹ MATĚJKOVÁ, B. PALONCYOVÁ, J. *Rodinná politika ve vybraných evropských zemích II*, s. 45.

zahraniční praxe by mohly být dávky vyplácené z pojištění rovněž předmětem zdanění. V oblasti daňového systému by stát měl umožňovat jak společné zdanění manželů, tak i individuální zdanění, pokud by bylo pro daný pár výhodnější. V oblasti předškolní péče je v České republice podle expertů z OECD třeba opětovně posílit především služby pro děti do 3 let. Rovněž je třeba zpřístupnit pro rodiče více informací o jednotlivých zařízeních předškolní péče, obecně je nutné zlepšit komunikaci mezi institucemi a rodiči ve smyslu poptávky a nabídky konkrétních služeb. Zajímavou inspirací nejen v oblasti služeb rodinám mohou být zahraniční projekty - Podnik příznivý rodině. Zapojení zaměstnavatelů a obcí do otázek rodiny by přineslo výhody nejen jí, ale koneckonců i podnikům a obcím, neboť by se na jedné straně zvýšila spokojenost a následně i produktivita zaměstnanců, na druhé straně by to přispělo k zájmu občanů o dění ve svém bydlišti. Ne všechna opatření musí být nutně finančně nákladná. Za zmínku stojí rovněž Evropský audit rodina a zaměstnání. Audit ve vybraných evropských zemích uděluje stát na základě externích auditorských expertíz podnikům s úspěšně zavedenými prorodinnými opatřeními (jež zohledňují potřebu zaměstnanců sladit rodičovské a profesní role) a umožňuje podnikům během několika následujících let používat uznávanou značku work & family.⁹⁰

Na závěr je možné říci, že budoucí změny v oblasti rodinné politiky by měly posílit možnost svobodného rozhodnutí rodičů o tom, jak sladit pracovní a rodinné povinnosti. Prvním krokem by mohlo být zvýšení dostupnosti informací pro občany o celkové podpoře rodin s dětmi ze strany státu, obcí apod.⁹¹

^{90 90} MATĚJKOVÁ, B. PALONCYOVÁ, J. *Rodinná politika ve vybraných evropských zemích II*, s. 45-46.

⁹¹ MATĚJKOVÁ, B. PALONCYOVÁ, J. *Rodinná politika ve vybraných evropských zemích II*, s. 46.

ZÁVĚR

Zpracovaná práce poměrně podrobně shrnuje vývoj rodiny od konce 2. světové války až do současnosti. Zabývá se konkrétními situacemi od velikosti rodin v jednotlivých obdobích, přes měnící se vztahy mezi partnery a s tím spojené i počty plánovaných dětí. Tyto všechny změny jsou ovlivněny přeměnou životního stylu a životních cílů mladé generace, jejich novými možnostmi, ale i požadavky společnosti. Mladí lidé jsou v současné době ti, na něž je kladen důraz při tvorbě rodinné politiky v sociálních reformách.

Z druhé kapitoly práce vyplývá, že rodinná politika zrychluje svůj vývoj oproti předcházejícím obdobím, kdy docházelo jen k minimálním změnám. Reformy jsou častější, přesto je však podle citovaných autorů česká rodinná politika zastaralá a není přizpůsobena požadavkům společnosti. Chybí jí flexibilní prvky, proto je pro české rodiče mnohem těžší skloubit pracovní kariéru a výchovu dětí oproti rodičům v jiných státech EU. Možnostmi a návrhy na zlepšení, možnými inspiracemi z jiných zemí, se zabývá závěrečná kapitola. Nezmiňuje se jen o státech západoevropských nebo České republice vzdálených, ale i o sousedech nebo o státech, kde je ekonomická situace srovnatelná s tou v ČR.

Práce si v budoucnu může najít své místo u méně náročných čtenářů zajímajících se o problematiku rodinné politiky a jejími dopady na rodinu. Také je možné využít použité zdroje pro inspiraci při dalším vzdělávání nebo vyhledávání novějších informací o předkládaném tématu.

Seznam použitých zdrojů

GOODY, J. *Proměny rodiny v evropské historii*. Praha: NLN, 2006.
ISBN 80-7106-396-7.

JANDOUREK, J. *Sociologický slovník*. Praha: Portál, 2001. ISBN 80-7178-535-0.

KELLER, J. *Úvod do sociologie*. 5.vyd. Praha: SLON, 1991.
ISBN 978-80-86429-39-7.

KOCOURKOVÁ, J. Od politiky populační k politice rodinné: vývoj v ČR od počátku 90. let. In KOCOURKOVÁ, J. RABUŠIC, L. *Sňatek a rodina: zájem soukromý nebo veřejný?. Proměny reprodukčního chování a možnosti rodinné politiky z hlediska postojů české veřejnosti*. Praha: Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta UK v Praze, 2006. ISBN 80-86561-93-3.

KOVAŘÍK, J. ŠMOLKA, P. *Současná rodina-Problémy, konstanty, proměny, naděje*. Praha: Hestia a MPR, 1996. ISBN neuvedeno.

KREBS, V. *Sociální politika*. 4. rozšířené a aktualizované vyd. Praha: ASPI, 2007. ISBN 978-80-7357-276-1.

MATĚJKOVÁ, B. PALONCYOVÁ, J. *Rodinná politika ve vybraných evropských zemích II*. Praha: VÚPSV, 2004. [cit. 2008-05-16]. Dostupné na WWW: <http://www.vupsv.cz/>

MOŽNÝ, I. *Sociologie rodiny*. Praha: SLON, 1999. ISBN 80-85850-75-3.

MOŽNÝ, I. *Česká společnost, Nejdůležitější fakta o kvalitě našeho života*. Praha: Portál, 2002. ISBN 80-7178-624-1.

MOŽNÝ, I. Rodinná solidarita. In MAREŠ, P., POTOČNÝ, T. *Modernizace a česká rodina. Sborník prezentací na sympoziu Fakulty sociálních studií MU Brno*. Barrister & Principál, 2003. ISBN 80-86598-61-6.

MOŽNÝ, I. PŘIDALOVÁ, M. BÁNOVCOVÁ, L. *Mezigenerační solidarita*. 2003. [cit. 2008-07-03]. Dostupné na WWW: <http://www.vupsv.cz/>

MOŽNÝ, I. *Rodina a společnost*. Praha: SLON, 2006. ISBN 80-86429-58-X.

MPSV. *Rodina*. [cit. 2008-12-01] Dostupné na WWW:
<http://www.mpsv.cz/cs/4#hlavicka>

NAVRÁTILOVÁ, J. Role sociálních služeb v rodinné politice. *Sociální práce*, 2007, č. 1, s. 106-114. ISSN 1213-6204.

PALONCYOVÁ, J. *Rodinné chování mladé generace*. 2002 [cit. 2008-10-17]
Dostupné na WWW: <http://www.vupsv.cz/>

SIROVÁTKA, T. Rodinné chování a rodinná politika v České republice. In MAREŠ, P., POTOČNÝ, T. *Modernizace a česká rodina. Sborník prezentací na sympoziu Fakulty sociálních studií MU Brno*. Barrister & Principál, 2003. ISBN 80-86598-61-6.

SIROVÁTKA, T. WILDMANNOVÁ, M. BUBNOVÁ, A. Česká rodina a sociální dávky. In *Česká sociální politika na prahu 21. století-Efektivnost, selhávání, legitimita*. Brno: Masarykova univerzita, 2000. ISBN 80-210-2307-4.

SOBOTKOVÁ, I. *Psychologie rodiny*. Praha: Portál, 2001.
ISBN 978-80-7367-250-8.

SULLEROTOVÁ, E. *Krize rodiny*. Praha: Karolinum, 1998.
ISBN 80-7184-647-3.

ŠANDEROVÁ, J. Místo rodiny v teorii výzkumu sociální stratifikace. In MAŘÍKOVÁ, H. *Proměny současné rodiny*. Praha: SLON, 2000.
ISBN 80-85850-93-1.

VESELÁ, R. a kol. *Rodina a rodinné právo-historie, současnost a perspektivy*.
Praha: Eurolex Bohemia, 2005. ISBN 80-86432-93-9.

Seznam příloh

Příloha I. Úplná, neúplná rodina (definice, tabulka)

Příloha II. Přímá, nepřímá podpora rodin

Příloha III. Systémy (modely) rodinných politik

Příloha IV. Aktivity podpory rodin, slučitelnost profesních a rodinných rolí

příloha V. Mateřská dovolená

Příloha VI. Informační grafy o obyvatelstvu

Příloha VII. Statistika institucionální péče

Přílohy

Příloha I.

úplná rodina – manželský pár, případně tzv. faktické manželství, bez dětí nebo s dětmi

neúplná rodina – jeden z rodičů minimálně s jedním dítětem (bez zřetele k jeho věku)

Vývoj počtu rodin a domácností

Kategorie	Rok 1961		Rok 1970		Rok 1980		Rok 1991		Rok 2001	
	vtis.	%	vtis.	%	vtis.	%	vtis.	%	vtis.	%
Úplné rodiny	2 405,40	74,8	2 487,50	71	2 556,80	66	2 512,90	62	2 333,60	54,8
Neúplné rodiny	249,6	7,8	306,7	8,8	325,1	8,4	434,4	10,7	576,4	13,9
Nerodinné domácnosti	44,6	1,4	39,9	1,1	55	1,4	14,7	0,4	84,5	2,1
Domácnosti jednotlivců	514,7	16	668,6	19,1	938,8	24,2	1 089,60	26,9	1 276,20	29,9
Rodiny a domácnosti celkem	3 214,30	100	3 502,70	100	3 875,70	100	4 051,60	100	4 270,70	100

Zdroj:

[http://www2.czso.cz/csu/2002edicniplan.nsf/o/1102-02-za_2__pololeti_2002-rodiny_a_domacnosti_v_cr_\(podle_slb\)](http://www2.czso.cz/csu/2002edicniplan.nsf/o/1102-02-za_2__pololeti_2002-rodiny_a_domacnosti_v_cr_(podle_slb))

Příloha II.

Soustava společenské pomoci rodinám s dětmi byla v předtransformačním období na počátku 90. let tvořena prvky přímé a nepřímé finanční pomoci, službami a pomocí naturální. Dávky státní pomoci rodinám s dětmi pak doplňovaly příjem rodin nebo řešily tzv. specifické sociální situace. Systém přímé finanční pomoci se skládal v zásadě ze souboru dávek, které je možno charakterizovat takto: skupina dávek posilující příjmy rodin s dětmi po celou dobu jejich péče o nezaopatřené děti (přídavky na dítě, výchovné k důchodům), specifické dávky

poskytované za stanovených podmínek (podpora při narození dítěte, mateřský – později rodičovský příspěvek, dávky péstounské péče a dávka pohřebního), dávky poskytované v případě, že rodina svými příjmy klesla pod určitou hranici svých příjmů (příspěvek na výživu dítěte), účelové dávky (stipendia a státní příspěvky k novomanželským půjčkám)

V souvislosti nepřímé finanční pomoci rodinám s dětmi tvořily různé dotace ze státního rozpočtu, které nebyly rodinám poskytovány přímo. Ale zprostředkované prostřednictvím dotací veřejnému sektoru, jako například dotace na pobyt a stravování dítě v jeslích, mateřských školách a domovech mládeže, příspěvek státu na školní stravování, na stravování v menzách, ubytování ve vysokoškolských kolejích, bezplatné poskytování školních učebnic a pomůcek, slevy v dopravě pro žáky a studenty atd. (Krebs, Sociální politika, 2007)

Příloha III.

Liberální (anglosaský) systém předpokládá, že především zodpovědnost občana za jeho rozhodnutí, a garantuje tak státní podporu pouze rodinám s nejnižšími příjmy, které se nacházejí v pásmu chudoby. Role státu jako subjektu rodinné politiky je v tomto systému významně doplněna aktivitami nestátních subjektů. Poskytuje státní podporu jen nejvíce potřebným rodinám.

Sociálně tržní (soc. demokratický, skandinávský) systém vychází z rovnosti žen a mužů a poskytuje podporu jednotlivým členům rodiny, dále jsou podporovány různé formy prorodinných služeb, finanční podpora rodiny je poskytována pouze formou peněžitých dávek. Vychází tedy z předpokladu, že sociální potřeby rodiny by měly být primárně uspokojeny na základě pracovních výkonů a zásluh, a státní podpora rodin je pak poskytována i na základě testování příjmu rodin a na společensky uznávané minimální úrovni jednotlivých potřeb rodin, která nemusí být vždy totožná s hranicí sociálního životního minima, ale může jej diferencovaně překračovat. Vedle významné role samotného státu je zde vytvářen dostatečný prostor i pro působení nestátních subjektů.

Univerzalistický (konzervativní, německý, prorodinný, tradiční) systém často zahrnuje státní podporu převážně většiny nebo i všech rodin nezávisle na tom, zda jsou sociálně potřebné. Je založen na značném rozsahu redistribuce s dominantní úlohou státu a potlačením, nebo až totálním omezením nestátních subjektů v podpoře rodin. podporuje institucionální soužití manželů a jejich dětí, finanční podpora je poskytována především prostřednictvím daňových úlev, orientuje se na delší mateřskou dovolenou, instituce péče o děti nejsou podporovány (Krebs, Sociální politika, 2007, Kocourková, Sňatek a rodina, zájem soukromý nebo veřejný, 2007)

Příloha IV.

AKTIVITY K PODPOŘE RODINY

Z pohledu rodinné politiky lze rozlišit tři typy aktivit zaměřených na podporu rodiny:

Sociální služby, které jsou zaměřeny na pomoc a podporu jednotlivým členům rodiny a/nebo rodině jako celku nacházejícím se v nepříznivé sociální situaci za účelem prevence sociálního vyloučení. Základními druhy sociálních služeb jsou:

sociální poradenství (např. manželské a rodinné poradenství, poradny pro seniory, poradny pro osoby se zdravotním postižením, poradny pro oběti trestných činů a domácího násilí)

služby sociální péče (např. osobní asistence, pečovatelská služba, odlehčovací služby, centra denních služeb)

služby sociální prevence (raná péče, telefonická krizová pomoc, azylové domy, domy na půl cesty, sociálně aktivizační služby pro rodiny s dětmi, terénní programy)

Služby na podporu fungující rodiny, které mají preventivní a podpůrný charakter. Jejich účelem je usnadňovat a posilovat partnerské a manželské soužití a rodičovství, podporovat rodiny v péči o děti a při harmonizaci práce a rodiny.

V této skupině lze dále rozlišit: **1. Komerčně poskytované služby na podporu fungující rodiny:**

hlídání dětí do tří let věku⁴⁾ a nad tři roky věku⁵⁾ nerodičovskou osobou (provozováno v režimu z.č. 455/1991 Sb., o živnostenském podnikání)

pomoc s vedením domácnosti (např. údržba domácnosti, rodinné zásobování - provozováno v režimu z.č. 455/1991 Sb., o živnostenském podnikání)

volnočasové a vzdělávací aktivity pro děti (provozováno v režimu z.č. 455/1991 Sb., o živnostenském podnikání)

2. Nekomerčně poskytované služby na podporu fungující rodiny:

mateřská centra, poskytování volnočasových aktivit pro děti nebo pro rodiny s dětmi (např. centra pro rodinu, družiny), podpora v oblasti slučitelnosti profesních a rodinných rolí (zejména přednášková činnost a poradenství), podpora a výchova k harmonickému partnerství, manželství a odpovědnému rodičovství (zejména přednášková činnost a kurzy), ostatní druhy aktivit k podpoře fungující rodiny

Činnosti poskytované v rámci sociálně-právní ochrany dětí:

preventivní činnost v rámci sociálně-právní ochrany dětí

poradenská činnost v rámci sociálně-právní ochrany dětí

činnost v rámci sociálně-právní ochrany dětí v náhradní rodinné péči

práce s dětmi vyžadující zvýšenou pozornost v rámci sociálně-právní ochrany dětí

zřizování zařízení sociálně-právní ochrany dětí

SLUČITELNOST PROFESNÍCH A RODINNÝCH ROLÍ

Cílem je umožnit rodičům lepší slučitelnost jejich rodičovské a profesní role v případě, že nechtějí rezignovat ani na své rodičovství a ani na svou profesní realizaci. Při vytváření podmínek k realizaci lepší slučitelnosti profesních a rodinných rolí je však nutné nejen vyvážené zohlednění zájmů rodičů ale rovněž i dětí. Předpokladem lepší slučitelnosti profesních a rodinných rolí je zejména existence **opatření pracovněprávní povahy a existence finančně a teritoriálně dostupných služeb péče o děti** (zejména do tří let jejich věku, předškolního a mladšího školního věku dítěte).

A. V souvislosti s těhotenstvím, porodem a následnou péčí o dítě existuje v České republice řada opatření směřujících ke zvýšené ochraně a zvýhodnění žen-matek a mužů-otců v pracovněprávních vztazích.

Mateřská dovolená

Zaměstnankyni (matce) náleží v souvislosti s porodem a péčí o narozené dítě mateřská dovolená po dobu **28 týdnů**; porodila-li zároveň dvě nebo více dětí, náleží jí mateřská dovolená po dobu 37 týdnů.

Mateřskou dovolenou zaměstnankyně **nastupuje zpravidla od počátku šestého týdne** před očekávaným dnem porodu, nejdříve však **od počátku osmého týdne** před tímto dnem.

Vyčerpá-li zaměstnankyně z mateřské dovolené před porodem méně než šest týdnů, protože porod nastal dříve, než určil lékař, náleží jí mateřská dovolená ode dne jejího nástupu až do uplynutí doby stanovené v bodě 1. Vyčerpá-li však zaměstnankyně z mateřské dovolené před porodem méně než šest týdnů z jiného důvodu, poskytne se jí mateřská dovolená ode dne porodu jen do uplynutí 22 týdnů, popřípadě 31 týdnů, jde-li o zaměstnankyni, která porodila zároveň dvě nebo více dětí.

Jestliže se dítě narodilo mrtvé, náleží zaměstnankyni mateřská dovolená po dobu 14 týdnů.

Mateřská dovolená v souvislosti s porodem **nesmí být nikdy kratší než 14 týdnů** a nemůže v žádném případě skončit ani být přerušena před uplynutím šesti týdnů ode dne porodu.

O poskytnutí mateřské dovolené nemusí zaměstnankyně zvlášť žádat. Stačí, aby zaměstnavateli oznámila nástup na mateřskou dovolenou na předepsaném tiskopise podepsaném příslušným lékařem.

Doba, kdy zaměstnankyně čerpá mateřskou dovolenou a rodičovskou dovolenou a doba, kdy zaměstnanec čerpá rodičovskou dovolenou, je ve smyslu ust. § 191 z.č. 262/2006 Sb., zákoníku práce, **považována za důležitou osobní překážku v práci**, po kterou je zaměstnanec/zaměstnankyně **omluven/a pro nepřítomnosti v práci**. Po tuto dobu **nepřísluší** zaměstnankyni/zaměstnanci **náhrada mzdy nebo platu**, má však nárok na [dávkou nemocenského pojištění](#) dle z.č.

54/1956 Sb., o nemocenském pojištění zaměstnanců a z.č. 88/1968 Sb., o prodloužení mateřské dovolené, o dávkách v mateřství a o přídavcích na děti z nemocenského pojištění, a [státní sociální podpory](#) dle z.č. 117/1995 Sb., o státní sociální podpoře (rodičovský příspěvek).

Mateřská dovolená a rodičovská dovolená muže poskytovaná po dobu, po kterou je žena oprávněna čerpat mateřskou dovolenou, se vždy **posuzuje jako výkon práce**, a to i pro účely dovolené na zotavenou.

Vrátí-li se zaměstnankyně do práce po skončení mateřské dovolené nebo zaměstnanec po skončení rodičovské dovolené v rozsahu doby, po kterou je žena oprávněna čerpat mateřskou dovolenou (28 a 37 týdnů), je zaměstnavatel povinen **zařadit je na jejich původní práci a pracoviště. Není-li to možné** proto, že tato práce odpadla nebo pracoviště bylo zrušeno, musí je zaměstnavatel **zařadit podle pracovní smlouvy**.

Požádá-li zaměstnankyně zaměstnavatele o poskytnutí dovolené tak, aby navazovala bezprostředně na skončení mateřské dovolené, a zaměstnanec zaměstnavatele o poskytnutí dovolené tak, aby navazovala bezprostředně na skončení rodičovské dovolené do doby, po kterou je zaměstnankyně oprávněna čerpat mateřskou dovolenou, je zaměstnavatel povinen jejich žádosti vyhovět. Takto poskytnutou dovolenou před nástupem rodičovské dovolené nelze z důvodu rodičovské dovolené krátit.

Rodičovská dovolená

K prohloubení péče o dítě je zaměstnavatel povinen poskytnout zaměstnankyni a zaměstnanci na jejich žádost rodičovskou dovolenou. Rodičovská dovolená se **poskytuje matce dítěte po skončení mateřské dovolené a otci od narození dítěte**, a to v rozsahu, o jaký o ni požádají, ne však déle než **do** doby, kdy dítě dosáhne **věku tří let**.

Rodičovská dovolená nemusí být čerpána vcelku. Tzn., že pokud zaměstnanec/zaměstnankyně nastoupí např. v jednom roce dítěte zpět do práce, může až do jeho tří let věku kdykoliv požádat znovu o poskytnutí rodičovské dovolené.

Zaměstnankyně i zaměstnanec, kteří se vrací po rodičovské dovolené zpět do práce, musí být zařazeni podle pracovní smlouvy.

Rodičovská dovolená zaměstnance-otce v rozsahu rodičovské dovolené matky se pro účely dovolené na zotavenou posuzuje jako doba zameškaná.

Po dobu čerpání rodičovské dovolené v rozsahu rodičovské dovolené matky nepřísluší zaměstnankyni/zaměstnanci náhrady mzdy nebo platu; nýbrž nárok na dávku státní sociální podpory - [rodičovský příspěvek](#) dle zákona č. 117/1995 Sb., o státní sociální podpoře.

Společná ustanovení o mateřské a rodičovské dovolené

V době, kdy zaměstnankyně čerpá mateřskou dovolenou, může zaměstnanec čerpat rodičovskou dovolenou.

Rodičovskou dovolenou mohou zaměstnankyně i zaměstnanec čerpat současně.

Za situace, kdy oba rodiče čerpají rodičovskou dovolenou současně, hmotné zabezpečení nebo dávky přísluší jen jednomu z nich.

Ustanovení o mateřské a rodičovské dovolené platí obdobně **při převzetí dítěte do péče nahrazující péči rodičů** na základě rozhodnutí příslušného orgánu.

Pracovní volno

Zaměstnavatel je povinen omluvit nepřítomnost zaměstnance/zaměstnankyně v práci **po dobu ošetřování dítěte mladšího než deset let nebo jiného člena domácnosti a po dobu péče o dítě mladší než deset let**, které nemůže být z důležitých důvodů v péči dětského výchovného zařízení nebo školy, v jejichž péči dítě jinak je, nebo jestliže osoba, jež jinak o dítě pečuje, onemocněla nebo jí byla nařízena karanténa (karanténní opatření), popřípadě se podrobila vyšetření nebo ošetření ve zdravotnickém zařízení, které nebylo možno zabezpečit mimo pracovní dobu zaměstnance/zaměstnankyně. Po tuto dobu **nepřísluší** zaměstnanci/zaměstnankyni **náhrada mzdy nebo platu**, ale má nárok na [dávku nemocenského pojištění](#) upravenou zvláštními předpisy.

Nemůže-li zaměstnankyně/zaměstnanec konat práci z důležitých důvodů týkajících se její/jeho osoby uvedených níže, poskytne jí/mu zaměstnavatel pracovní volno v rozsahu a za podmínek níže uvedených:

Při narození dítěte se pracovní volno s **náhradou mzdy nebo platu** takto poskytne manželovi nebo druhovi **na nezbytně nutnou dobu** k převozu manželky (družky) do zdravotnického zařízení a zpět a dále bez náhrady mzdy nebo platu k účasti při porodu manželky (družky).

K doprovodu rodinného příslušníka do zdravotnického zařízení k vyšetření nebo ošetření při náhlém onemocnění nebo úrazu a k předem stanovenému vyšetření, ošetření nebo léčení se pracovní volno na **nezbytně nutnou dobu, nejvýše však na jeden den, s náhradou mzdy nebo platu** poskytne jen jednomu z rodinných příslušníků, a to byl-li doprovod nezbytný a uvedené úkony nebylo možno provést mimo pracovní dobu. Pokud má však zaměstnanec nárok na podporu při ošetřování člena rodiny z nemocenského pojištění, náhrada mzdy nebo platu mu nepřísluší.

Pracovní volno **k doprovodu dítěte do školského poradenského zařízení ke zjištění speciálních vzdělávacích potřeb** dítěte se poskytne jen jednomu z rodinných příslušníků **na nezbytně nutnou dobu**, avšak **bez náhrady mzdy nebo platu**.

Při úmrtí manžela, druha nebo dítěte se pracovní volno s **náhradou mzdy nebo platu** poskytne v rozsahu **dvou dnů a na další den k účasti na pohřbu** těchto osob.

K účasti na pohřbu rodiče a sourozence zaměstnance, rodiče a sourozence jeho manžela, jakož i manžela dítěte nebo manžela sourozence zaměstnance se pracovní volno s **náhradou mzdy nebo platu** poskytne v rozsahu **jednoho dnu a na další den**, jestliže zaměstnanec **obstarává pohřeb** těchto osob.

K účasti na pohřbu prarodiče nebo vnuka zaměstnance nebo prarodiče jeho manžela nebo jiné osoby, která sice nepatří k uvedeným nejbližším příbuzným, ale žila se zaměstnancem v době úmrtí v domácnosti, se pracovní volno s **náhradou mzdy nebo platu** poskytne na **nezbytně nutnou dobu, nejvýše na jeden den a na další den**, jestliže zaměstnanec **obstarává pohřeb** těchto osob.

Na **vlastní svatbu** se poskytne pracovní volno **na dva dny**, z toho **jeden den k účasti na svatebním obřadu**; náhrada mzdy nebo platu však přísluší pouze

za jeden den. Pracovní volno s náhradou mzdy nebo platu se poskytne rodiči na jeden den k účasti na svatebním obřadu **při svatbě dítěte** a ve stejném rozsahu se poskytne pracovní volno bez náhrady mzdy nebo platu **při svatbě rodiče.**

Výše uvedené důležité osobní překážky v práci se pro účely dovolené na zotavenou **posuzují jako výkon práce.**

Zaměstnavatel dále **může poskytnout zaměstnanci pracovní volno i z jiných vážných** důvodů, zejména k zařizení důležitých osobních, rodinných a majetkových záležitostí, které zaměstnanec nemůže vyřídit mimo pracovní dobu. Délka takto poskytnutého pracovního volna není právními předpisy omezena; záleží pouze na rozhodnutí zaměstnavatele, zda žádosti zaměstnance o pracovní volno vyhoví a v jakém rozsahu mu pracovní volno poskytne. Je možné se se zaměstnavatelem dohodnout, že si zaměstnanec takto zameškanou pracovní dobu napracuje. Zaměstnavatel však nemá právní povinnost umožnit zaměstnanci napracování zameškané doby.

Vždy platí, že je-li překážka v práci zaměstnanci předem známa, požádá včas zaměstnavatele o poskytnutí pracovního volna. Jinak uvědomí zaměstnanec zaměstnavatele o překážce a o předpokládaném jejím trvání bez zbytečného průtahů. Překážku v práci je zaměstnanec povinen prokázat.

V kolektivních nebo individuálních smlouvách nebo ve vnitřních předpisech lze rozšířit právo zaměstnanců/zaměstnankyň na pracovní volno, popřípadě náhradu mzdy nebo platu nad rozsah výše stanovený, popřípadě rozšířit jejich okruh o další případy, kdy zaměstnanci/zaměstnankyni vznikne právo na pracovní volno, popřípadě na náhradu mzdy nebo platu.

Úprava pracovní doby

Zaměstnavatel je povinen **přihlížet při zařazování** zaměstnanců/zaměstnankyň **do směn též k potřebám zaměstnankyň/zaměstnanců pečujících o děti.**

Požádá-li zaměstnankyně/zaměstnanec pečující o dítě mladší než 15 let nebo těhotná zaměstnankyně nebo zaměstnankyně/zaměstnanec, která/ý prokáže, že převážně sama/sám dlouhodobě soustavně pečuje o převážně nebo úplně bezmocnou fyzickou osobu, **o kratší pracovní dobu nebo o jinou vhodnou úpravu** stanovené týdenní pracovní doby, **je zaměstnavatel povinen vyhovět**

jejich žádosti, nebrání-li tomu vážné provozní důvody. Zaměstnavatel je přitom povinen vytvářet takové podmínky, aby takovým žádostem mohlo být vyhověno. Mzda nebo plat, které zaměstnankyním/zaměstnancům přísluší při kratší pracovní době, odpovídají této kratší pracovní době.

Zaměstnavatel **nesmí zaměstnávat** těhotné ženy a ženy, které pečují o dítě mladší než jeden rok, **prací přesčas**.

Pružná pracovní doba

V zájmu lepšího využívání pracovní doby a **uspokojování osobních potřeb** zaměstnanců/zaměstnankyň může zaměstnavatel **uplatňovat pružnou pracovní dobu**, a to také pouze na některých pracovištích, popřípadě u některých zaměstnanců. Při uplatňování pružné pracovní doby si zaměstnanec volí sám začátek, popřípadě i konec pracovní doby v jednotlivých dnech v rámci časových úseků stanovených zaměstnavatelem. Mezi tyto dva časové úseky stanovené zaměstnavatelem je vložen časový úsek, v němž je zaměstnavatel povinen být na svém pracovišti. Na zavedení pružné pracovní doby nevzniká právní nárok.

Převedení na jinou práci

Koná-li těhotná zaměstnankyně nebo zaměstnankyně-matka do konce devátého měsíce po porodu nebo kojící zaměstnankyně práci, která je jí zakázána nebo která podle lékařského posudku ohrožuje její těhotenství anebo mateřství, je zaměstnavatel **povinen převést ji dočasně na práci, která je pro ni vhodná** a při níž může dosahovat stejného výdělku jako na dosavadní práci. Požádá-li těhotná zaměstnankyně, zaměstnankyně-matka do konce devátého měsíce po porodu nebo kojící zaměstnankyně **pracující v noci o zařazení na denní práci**, je zaměstnavatel **povinen** její žádosti **vyhovět**.

Pokud taková zaměstnankyně dosahuje při práci, na niž byla převedena, bez svého zavinění nižšího výdělku než na dosavadní práci, poskytuje se jí na vyrovnání tohoto rozdílu vyrovnávací příspěvek v těhotenství a mateřství podle předpisů o [nemocenském pojištění](#).

Pracovní cesty a přeložení

Těhotné zaměstnankyně, zaměstnankyně a zaměstnanci pečující o děti do věku osmi let a osamělé zaměstnankyně/zaměstnanci pečující o dítě, dokud dítě

nedosáhlo věku 15 let a zaměstnanci/zaměstnankyně, kteří prokáží, že převážně sami dlouhodobě soustavně pečují o převážně nebo úplně bezmocnou fyzickou osobu, **smějí být vysíláni na pracovní cestu** mimo obvod obce svého pracoviště nebo bydliště jen **se svým souhlasem**; **přeložit** je může zaměstnavatel jen **na jejich žádost**.

Práce konaná doma

V pracovní smlouvě lze sjednat, že pracovník nebude **konat** pro zaměstnavatele **práci** na pracovišti zaměstnavatele, ale za podmínek stanovených v pracovní smlouvě **doma v pracovní době, kterou si zaměstnanec sám rozvrhne**. Pracovní poměry takových zaměstnanců (tzv. "domáctí zaměstnanci") se řídí ustanoveními zákoníku práce s těmito odchylkami:

na tyto zaměstnance se nevztahují úprava rozvržení pracovní doby, prostoju ani přerušování práce způsobené nepříznivými povětrnostními vlivy,

při důležitých osobních překážkách v práci jim nenáleží od zaměstnavatele náhrada mzdy,

nenáleží jim mzda nebo plat nebo náhradní volno za práci přesčas ani náhradní volno nebo náhrada mzdy anebo příplatek za práci ve svátek.

Zákazy některých prací

Ženy nesmějí být zaměstnávány pracemi, které ohrožují jejich mateřství, přičemž Ministerstvo zdravotnictví stanoví vyhláškou práce a pracoviště, které jsou zakázány ženám, které kojí, těhotným ženám a matkám do konce devátého měsíce po porodu.

Těhotná žena nesmí být zaměstnávána též pracemi, které podle lékařského posudku ohrožují její těhotenství ze zdravotních příčin tkvících v její osobě. To platí obdobně o ženě, která kojí a matce do konce devátého měsíce po porodu.

Přestávky ke kojení

Zaměstnankyni, která kojí své dítě, je zaměstnavatel povinen poskytnout kromě přestávek v práci zvláštní přestávky ke kojení.

Zaměstnankyni, která pracuje po stanovenou týdenní pracovní dobu, přísluší na každé dítě do konce jednoho roku jeho věku dvě půlhodinové přestávky a v dalších třech měsících jedna půlhodinová přestávka za směnu. Pracuje-li po

kratší pracovní dobu, avšak alespoň polovinu stanovené týdenní pracovní doby, přísluší jí pouze jedna půlhodinová přestávka, a to na každé dítě do konce jednoho roku jeho věku.

Přestávky ke kojení se započítávají do pracovní doby a poskytuje se za ně náhrada mzdy nebo platu ve výši průměrného výdělku.

Rozvázání pracovního poměru

Výpovědí může zaměstnavatel **rozvázat pracovní poměr** s těhotnou zaměstnankyní, zaměstnankyní na mateřské nebo rodičovské dovolené a se zaměstnancem na rodičovské dovolené **jen zcela výjimečně** v níže uvedených případech:

výpovědí v případě, že se zaměstnavatel nebo jeho část ruší

výpovědí v případě, že se zaměstnavatel nebo jeho část přemísťuje; to neplatí, jestliže se zaměstnavatel přemísťuje v mezích místa (míst) výkonu práce, ve kterých má být práce podle pracovní smlouvy vykonávána

výpovědí z důvodu, pro který může zaměstnavatel okamžitě zrušit pracovní poměr, pokud nejde o zaměstnankyni na mateřské dovolené a o zaměstnance na rodičovské dovolené do doby, po kterou je žena oprávněna čerpat mateřskou dovolenou, a pro jiné porušení povinností vyplývající z právních předpisů vztahujících se k vykonávané práci, pokud nejde o těhotnou zaměstnankyni, zaměstnankyni čerpající mateřskou dovolenou nebo o zaměstnance anebo zaměstnankyni, kteří čerpají rodičovskou dovolenou.

B. V České republice existují zejména následující služby péče o děti, které podporují lepší slučitelnost profesních a rodinných rolí:

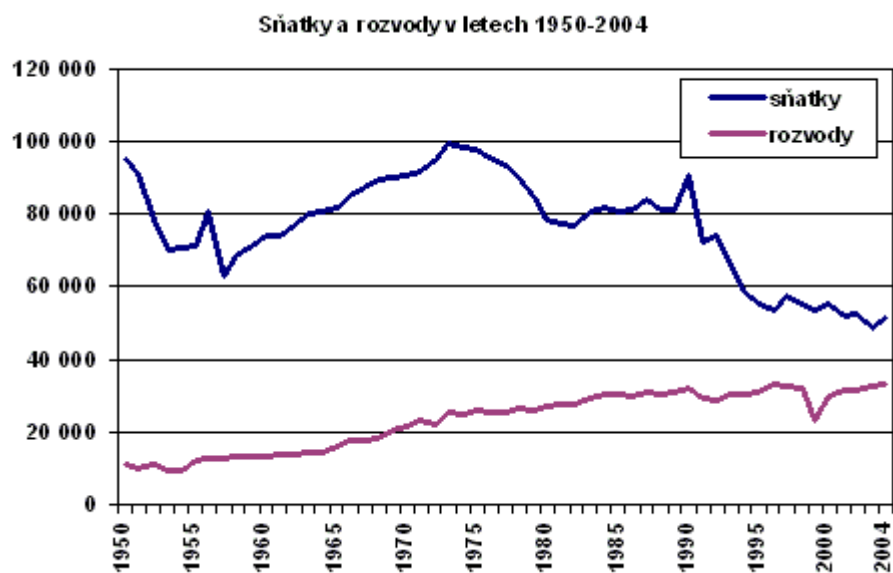
Příloha V.

Česká republika patří mezi země s nejdelším obdobím nároku na peněžitou dávku v mateřství nejen v Evropě, ale i ve světě. V České republice vzniká nárok na placenou mateřskou dovolenou po dobu 28 týdnů. Podle doporučení Mezinárodní organizace práce ILO je minimální délka placeného období mimo zaměstnání z důvodu těhotenství či narození dítěte 12 týdnů, doporučuje se však 14 týdnů. ILO rovněž navrhuje pro výpočet příspěvku zvolit 2/3 podíl denního

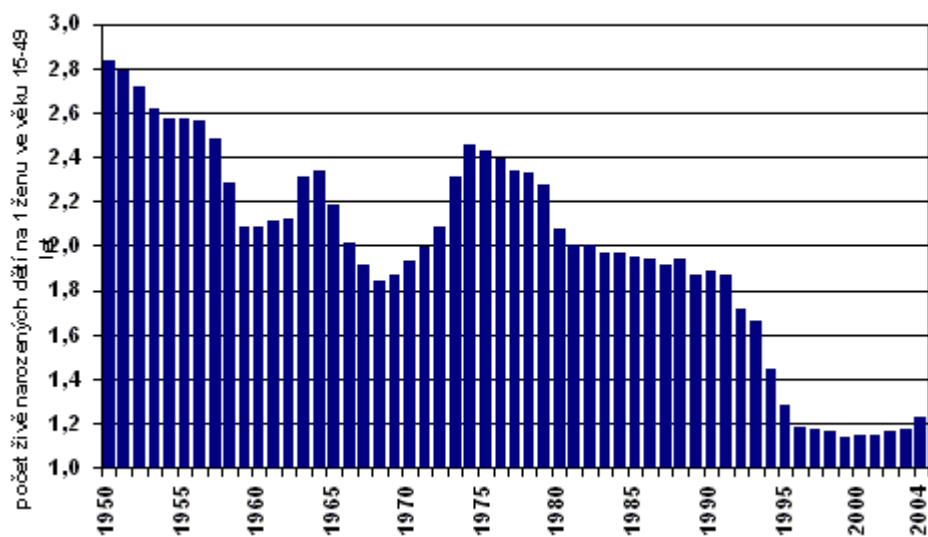
vyměřovacího základu z předchozí placené práce. Česká republika v souladu s tímto doporučením zvolila podíl 69 % denního vyměřovacího základu. Běžnou praxí evropských zemí je však úhrada podílu mzdy ve výši 90 - 100 % (příjmy jsou někdy stanoveny minimem a/nebo maximem).(MATĚJKOVÁ, B. PALONCYOVÁ, J. *Rodinná politika ve vybraných evropských zemích II*, s. 30)

Příloha VI.

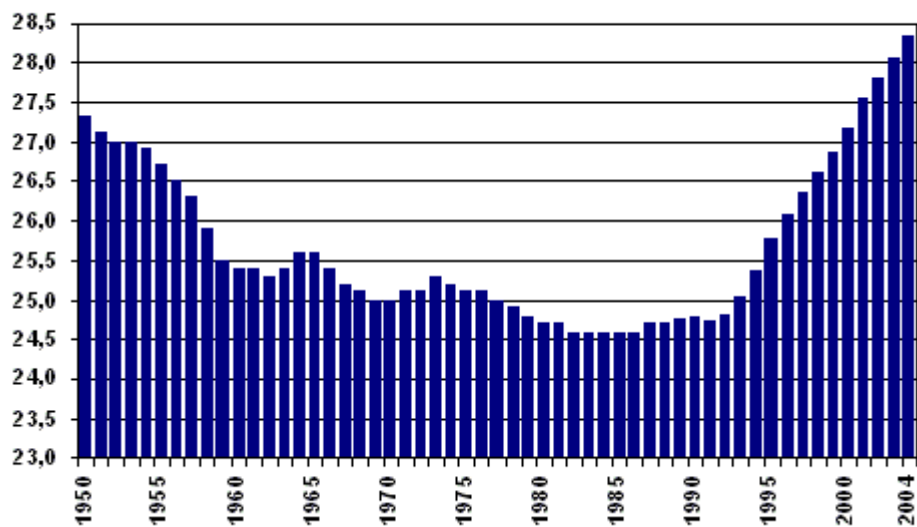
Informační grafy o obyvatelstvu

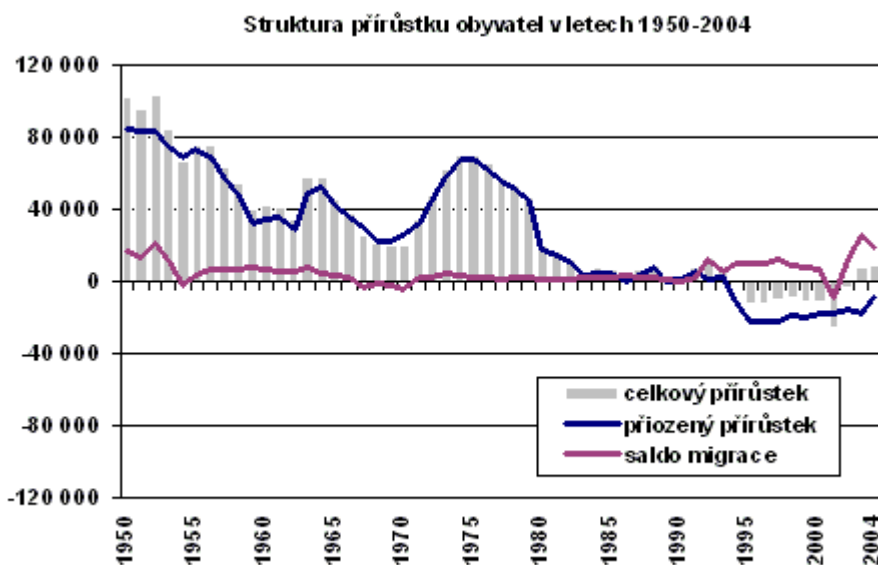

Úhrnná plodnost v letech 1950-2004

Průměrný věk žen při narození dítěte letech 1950-2004

Příloha VII.

Zatímco v roce 1989 existovalo 1313 zařízení a skoro 53 tisíc míst v jeslích pro děti mladší 3 let, v roce 1993 to bylo už jen 247 zařízení a něco přes 9000 míst v roce 2000 pak už jen 65 zařízení a něco málo přes 1800 míst. V roce 2006 to by už jen 48 jeslí s počtem 1537 míst. Jesle jsou v současné době v podstatě jen ve větších městech. Jestliže náklady rodičů na docházku představují podstatnou část průměrné mzdy, může si je dovolit jen úzká vrstva žen s nadprůměrně vysokými příjmy. Omezení jeslí bylo na rozdíl od jiných oblastí, kterých se dotkly rozpočtové škrty, českou populací přijato jako přiměřené. Pro českou populaci je totiž legitimní „pedagogické“ zdůvodnění prodloužené péče ženy o dítě v rodině; zkušenosti s kvalitou péče o děti v jeslích získané v minulém režimu jsou totiž převážně negativní (Sirovátka, 2003, s. 55 též ČSÚ).

Abstrakt

FUKEROVÁ, H. *Půlstoletí české rodiny*. České Budějovice 2008. Bakalářská práce. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích. Teologická fakulta. Katedra praktické teologie. Vedoucí práce J. Šimečková.

Klíčová slova: rodina, rodinná politika, sociální dávky určené pro rodiny

Práce shrnuje pohled na rodinu a jí poskytované sociální dávky za posledních cca 60 let. První část práce se zabývá demografickými změnami české rodiny po druhé světové válce, druhá pak vývojem české rodinné politiky od poloviny 20. století do současnosti. V třetí části jsou vyzdviženy některé modely poskytovaných dávek určené rodinám v zemích EU, které by bylo vhodné použít i pro rodinnou politiku v České republice nebo je možné se jimi alespoň inspirovat pro další připravované sociální reformy.

Abstract

A HALF CENTURY CZECH FAMILY

Key words: family, family policy, maternity (social) benefits

The Bachelor work summarises view of family and coming social security benefits over the past 60 years. The first part is about demographic changes Czech families after Second World War. Second part is about development czech family policy from a half of the 20th century to the presents. In third parts are underlined benefits which are rendered for families in EU (the European Union). In this connection would be good to prepossess with foreign model for others preparing social reform in Czech Republic.